

അഭ്യാസ മൊത്തം ജാരി

സംസ്കൃത അഭ്യാസപുസ്തകം, യൂ.പി.

അഭ്യാസാംജാരി

മാധ്യമികസ്തരീയ അഭ്യാസപുസ്തികാ

ABHYASAMANJARI

Sanskrit workbook for U.P.

Published by

**DEPARTMENT OF GENERAL EDUCATION
KERALA**

2012

Prepared by :

Directorate of Public Instruction

© Department of General Education • Government of Kerala • 2012

आभूर्वम्

आशयविनिमये भाषायाः प्राधान्यम् अद्वितीयमेव भवति इति विदितमेव सर्वेषाम्। भाषाप्रयोगेणैव आशयविनिमयशक्तिः वर्धेत इत्यनुभवसिद्धम्। छात्राणां भाषाप्रयोगनैपुणीवर्धनाय बहून् अवसरान् एकत्र समावेश्य क्रमानुगतेन विधिनात्र प्रवर्तनानि समाकलितानि वर्तन्ते। भाषायाः अणुरूपः खलु वर्णः। वर्णोच्चारणविधेरारभ्य वाक्यप्रयोगपर्यन्तानि भाषावस्तून्यत्र पुस्तके सङ्कलितानि।

भाषाप्रयोगेषु शब्देयानांशान् प्रथममेव प्रस्तूय तत्तदंशानां बलीकरणाय बहवः अभ्यासाः छात्राणां कृते समायोजिताः सन्ति। कक्ष्यायाम् अध्यापकस्य निर्देशानुसारं यथाकालं इमेऽभ्यासाः छात्रैः करणीयाः अवतारणीयाश्च। ‘अभ्यासमञ्जरी’मिमां सोत्साहमुपयुज्य भाषाप्रयोगपटुतां वर्धयन्तामिति आशांस्ये।

पुस्तकस्यास्य परिष्करणाय संस्कृतपिपिठिषूणाम् अध्यापकानां च निर्देशान् अपि सानन्दमामन्त्रये।

भवदीयः

अनन्तपुरी

16.05.2012

निदेशकः

सामान्यशिक्षाविभागः केरला:

विषयानुक्रमणिका

अभ्याससूची		पुटसंख्या
1. प्रथमः अध्यायः	- अक्षराणि ।	5
2. द्वितीयः अध्यायः	- शब्दाः ।	27
3. तृतीयः अध्यायः	- लिङ्गभेदाः ।	30
4. चतुर्थः अध्यायः	- वचनानि ।	33
5. पञ्चमः अध्यायः	- विभक्तयः ।	36
6. षष्ठः अध्यायः	- तिङ्गत्तानि ।	46
7. सप्तमः अध्यायः	- अव्ययानि ।	61
8. अष्टमः अध्यायः	- उपसर्गाः ।	64
9. नवमः अध्यायः	- वाक्यरचना ।	67
10. दशमोऽध्यायः	- सङ्ख्या ।	78
11. एकादशाध्यायः	- सन्धिः ।	81

“एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः
स्वर्गे लोके कामधुर्भवति ॥”

प्रथमः अध्यायः

अक्षराणि (आक्षरज्ञान)

संस्कृतभाषायां देवनागरीलिपिः अक्षरलेखनाय स्वीक्रियते। (सांस्कृतभाषायाले आक्षरज्ञाने देवनागरी लीपीयात् एषुतप्तप्तुन्.)

वर्णः अक्षराणि च भाषणभेदेन न भिद्यते। लिपिस्तु स्वरव्यञ्जनसूचकानि चिह्नानि भाषाभेदेन भिद्येन्। (इन्हे एतायाल्युँ संभाषणावसरतीति वर्णनान्वयं, आक्षरज्ञाने एग्नीवयक्ते देवमूलाकील्ला, लीपीयाकदु सरव्यञ्जनसूचकान्वयाय चीहन अन्वयाण्, आवयक्ते द्वाषादेवमनुसरिष्य लेवन्वेदान्वयामूलाण्।)

अक्षरमाला ।

अक्षरं न क्षरं विद्यात्

अश्नोतेर्वा सरोक्षरम्॥ (- महाभाष्यम्)

“न क्षीयन्ते क्षरतीति वा अक्षरम्” - महाभाष्यम्

स्वराः

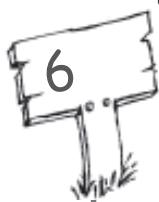
हस्तस्वराः अ इ उ ऋ लृ

दीर्घस्वराः आ ई ऊ ऋृ

संयुक्तस्वराः ए ऐ ओ औ अं अः ।

स्वयं राजते इति स्वराः। (सरयो प्रकाशिक्कुन्नत् / यानीक्कुन्नत्)

षट्

अभ्यासमञ्जरी

व्यञ्जनानि ।

व्यञ्जयति इति व्यञ्जनम् । (सुरुलाहायतेतादे उच्चिक्षेप्तुन्तः)

अतः व्यञ्जनानि न अक्षराणि, किन्तु वर्णानि भवन्ति ।

क	ख	ग	घ	ঢ
চ	ছ	জ	ঝ	অ
ট	ঠ	ড	ঢ	ণ
ত	থ	দ	ধ	ন
প	ফ	ব	ভ	ম
য	ৰ	ল	ৱ	
শ	ষ	স	হ	।

स्वरचिह्नानि ।

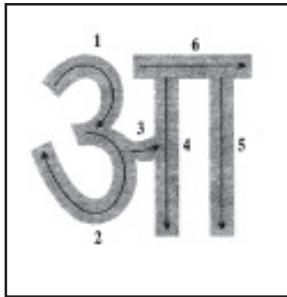
আ া, ই ি, ঈ ী, উ ু, ঊ ূ,
 ক্র ো, ক্র ু, লৃ, এ ো, এ ু,
 ও ো, ঔ ৌ, অ ং, অঃ ঃ ।

I मातृकानुसारम् अक्षराणि लिखतु । (मातृक अनुसारी अक्षराणाम् लिखतु)

অ _____
 অ _____
 অ _____

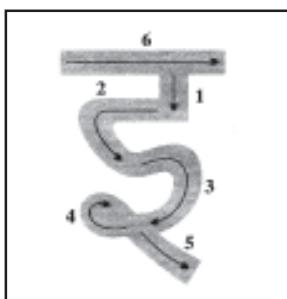

आ _____

आ _____

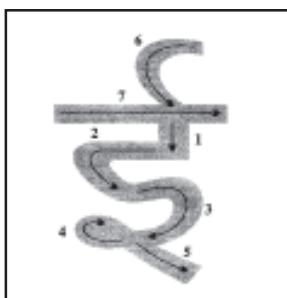
आ _____

इ _____

इ _____

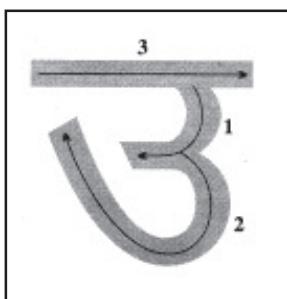
इ _____

ऋ _____

ऋ _____

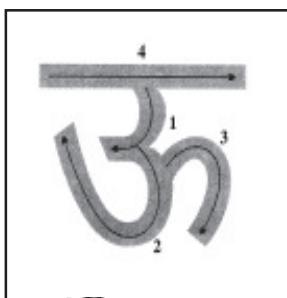
ऋ _____

उ _____

उ _____

उ _____

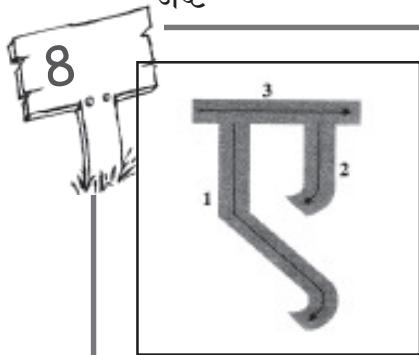
ऊ _____

ऊ _____

ऊ _____

अष्ट

अभ्यासमञ्जरी

ए _____

ए _____

ए _____

ऐ _____

ऐ _____

ऐ _____

ओ _____

ओ _____

ओ _____

औ _____

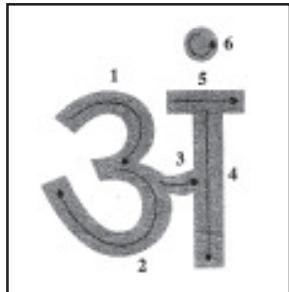
औ _____

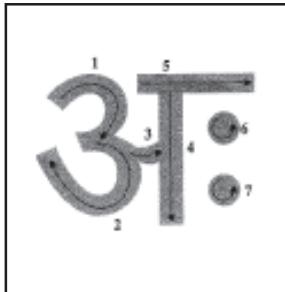
औ _____

अं _____

अं _____

अं _____

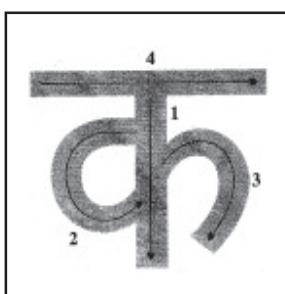

अः :

9

अः :

अः :

क :

क :

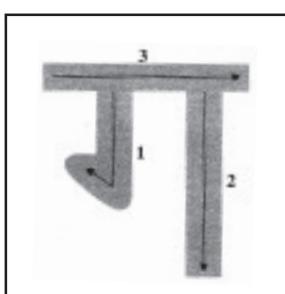
क :

ख :

ख :

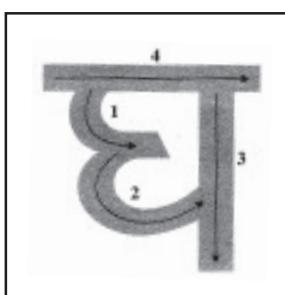
ख :

ग :

ग :

ग :

घ :

घ :

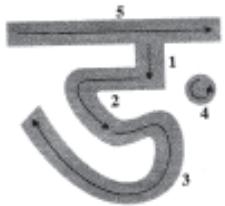
घ :

अभ्यासमञ्जरी

दश

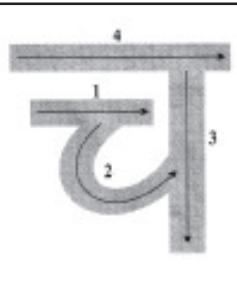
10

ङ

ङ

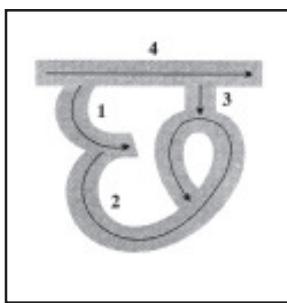
ङ

च

च

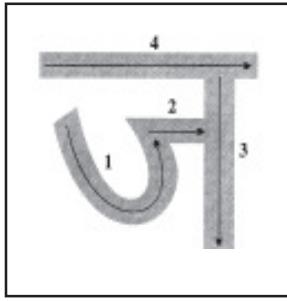
च

छ

छ

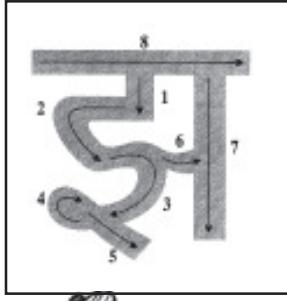
छ

ज

ज

ज

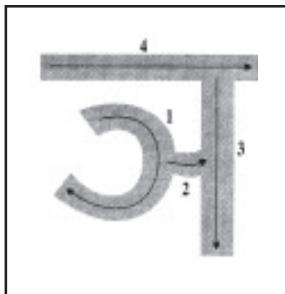

झ

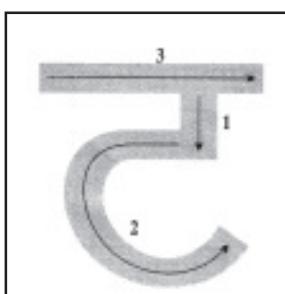
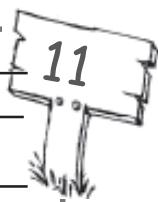
झ

झ

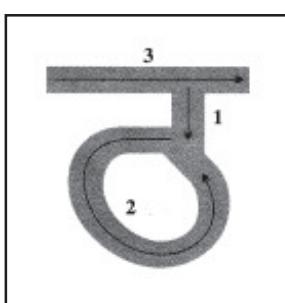

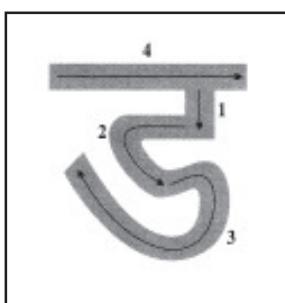
अ
अ
अ

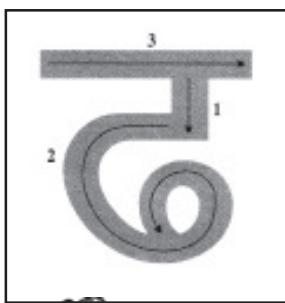
उ
उ
उ

ऋ
ऋ
ऋ

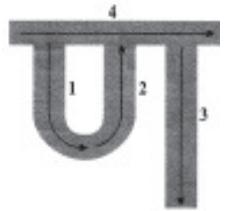
ॠ
ॠ
ॠ

়ি
়ি
়ি

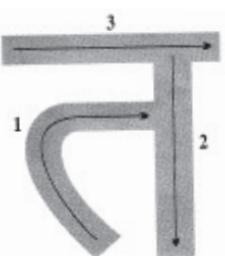
12

ण

ण

ण

त

त

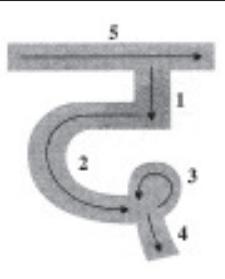
त

थ

थ

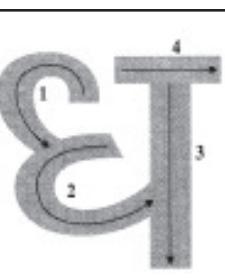
थ

द

द

द

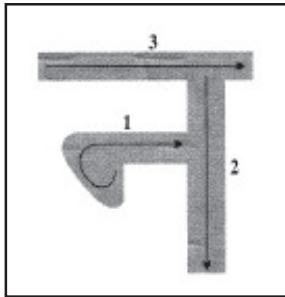
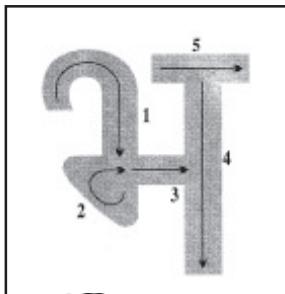
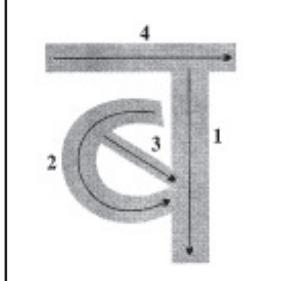

ध

ध

ध

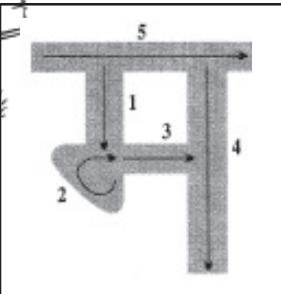

न
न
नप
प
पफ
फ
फब
ब
बभ
भ
भ

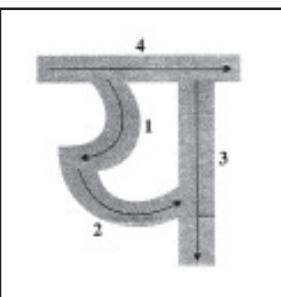
चतुर्दश

अभ्यासमञ्जरी

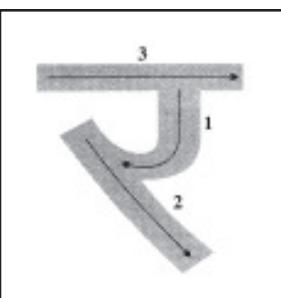
14

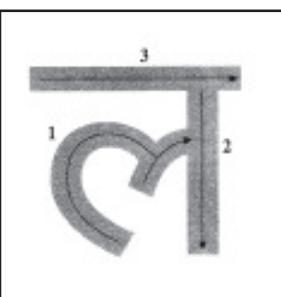
म
म
म

य
य
य

र
र
र

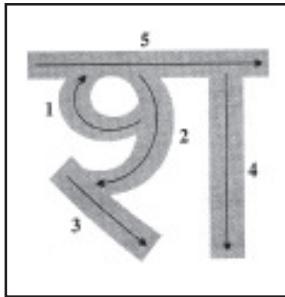

ल
ल
ल

व
व
व

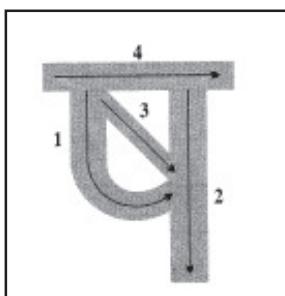

श

श

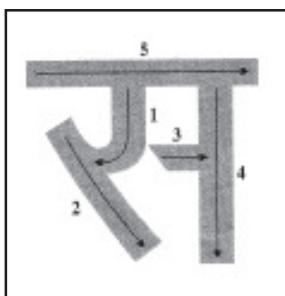
श

ष

ष

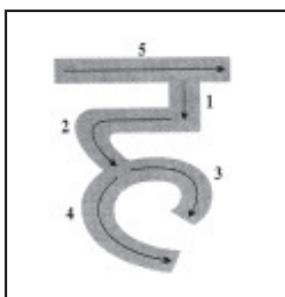
ष

स

स

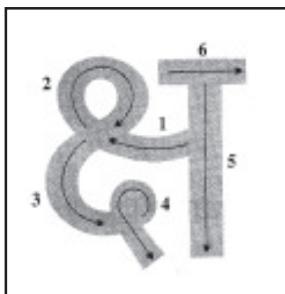
स

ह

ह

ह

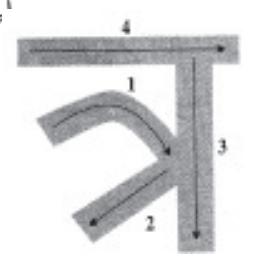
क्ष

क्ष

क्ष

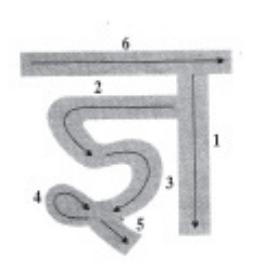
16

त्र

त्र

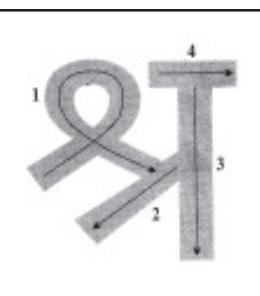
त्र

ज्ञ

ज्ञ

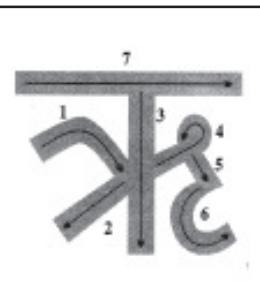
ज्ञ

श्र

श्र

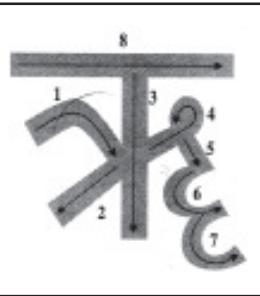
श्र

ऋ

ऋ

ऋ

ॠ

ॠ

ॠ

II अधोदत्तानि अक्षराणि सम्यक् पश्यतु। एतेषां संयोजनेन पदनिर्माणं कथम् इति परिशीलयतु।
(वर्णालिङ्गानुषिद् चेति अनीयु)

आ + क् + आ + श् + अ + : - आकाशः।

1. व् + अ + न् + इ + त् + आ -
2. व् + आ + य् + उ + : -
3. ल् + ए + ख् + अ + न् + ई -
4. व् + अ + न् + अ + म् -

मित्राणि! इदानीम् अक्षराणि ज्ञातानि खलु?

पदम् - स्वराक्षरम् + व्यञ्जनाक्षरम्

बालः - ब् + आ + ल् + अ + :।

III

1. सती -
2. गुरुः -
3. फलम् -
4. लता -
5. कूर्मः -

IV प्रिय छात्राः अधोदत्तानि पदानि उच्चैः पठन्तु। पुनः एकैकमपि त्रिवारं लिखन्तु। (प्रीय वीउँगार्मीकड्हे, ताषे तानीरिक्कुन पडजाऊ उरकेव वायीच्छीक्क लेवानपरिचय तिनायि वाक्कुकर्श अवर्ततीच्छृ एशुतुक)

यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्।

स्वजनः श्वजनो माभूत् सकलं शकलं सकृत् शकृत्॥

18

गृहम्

आलयः
पाकशाला
पूजागृहम्
सुखासनम्
छदः
सोपानम्
पीठः
जवनिका
वातायनम्
तैलदीपः
करदीपः
घटी
गोलदीपः
कपाटिका
दूरवाणी

वाहनम्

लोकयानम्
रिक्षायानम्
रेलयानम्
विमानम्
उडुपः
महानौका
भारवाहकम्
शिविका
ऋषभशकटः
कार्यानम्

जीप्यानम्
रुग्णवाहिका
द्विचक्रिका
नौका
मार्गः
त्रिचक्रिका

वृत्तिः

गायकः
आरक्षकः
रजकः
धीवरः
सेवकः
सैनिकः
चित्रकारः
सौचिकः
चालकः
कृषकः
तक्षकः
लोहकारः
अध्यापकाः
पत्रवाहकः
श्रमिकः
लिपिकः

पुष्पाणि

कुमुदम्
सूर्यकान्तिः
मलिका

विंशति:

अभ्यासमञ्जरी

20

जपाकुसुमम्
अशोकम्
जाती
मन्दारम्
सुदर्शना
पाटलम्
शङ्खपुष्पम्
सेवन्तिका
कमलम्
कर्णिकारः

फलानि - शाकानि

सेवम्
बीजपूरम्
कदली
पनसम्
दाढिमम्
अनानसम्
आमलकम्
आलुकम्
हरितम्
कारवेल्लम्
लशुनम्
मरीचिका
नालिकेरम्
आम्रम्
गृजनकम्

मृगः

21

सिंहः
गजः
अश्वः
वानरः
चित्रकः
व्याघ्रः
गर्दधः
धेनुः
ऋषभः
महिषी
अजा
बिडालः
शुनकः
शृगालः
शशः
चिक्रोडः
करभः (क्रमेलकः)

कीटा:

शलभः
तैलपः
मधुमक्षिका
मक्षिका
मशकः
पिपीलिकः
पुत्तिका
पतड़गः

द्वाविंशति:

अभ्यासमञ्जरी

22

कुलीरः
लूतः
गृहगोधिका
मीनः
शतपदी
वृश्चिकः
मकरः

पक्षिणः

चटकः
कपोतः
आटि:
कादम्बः
उलूकः
गृध्रः
गरुडः
बकः
हंसः
मयूरः
उष्ट्रपक्षी
चातकः
कुक्कुटः
कोकिलः
शुकः
काकः

नित्योपयोगिवस्तूनि

लेखनी
-------	-------	-------	-------

संख्यागणकम्
-------------	-------	-------	-------

उपनेत्रम्
दूरदर्शनम्
जड़गमदूरवाणी
छत्रम्
गणकम्
कर्तरी
कड़कतम्
सूचिका
दर्पणः
चषकः
दण्डदीपः
छुरिका
दर्वी

बण्ठः

धेतः
रक्तः
नीलः
कृष्णः
पीतः
हरितः
शुकहरितः
कपिशः
धूसरः
पाटलः
काषायः
नीललोहितः
चन्दनः

केसर: दूसरी तरफ यह एक अमरीकी व्यापारी था।

अरुणः द्वयवान् अरुणः द्वयवान्

ਪਦਾਨਿ (ਪਤਞਾਲੀ)

സുപ്തിദിനം പദമ്। സുബന്നം തിഡ്റന്തം ച പദസംജ്ഞ സ്ഥാത്। സുപ്രഭാത്യേ തത്സുബന്നത്മ്। തിഡ്റാന്തായ തത്സുബന്നത്മാണ് പദം. നാമപദങ്ങളുടെ വിഭക്തിയ്ക്കുന്ന സുമുതൽ സുപ്രഭാത്യേ തിഡ്റാന്തം 21 പ്രത്യയങ്ങൾ ഉപയോഗിക്കുന്നു. ഇവയാണ് സുപ്രഭാത്യേ അന്തര്ത്തിലുള്ളത് സുഖവിനാശിക്കാനുള്ള ക്രിയാപദങ്ങൾ വ്യത്യസ്തത ലക്കാരങ്ങളിൽ പ്രയോഗിക്കാനായി തിപ്പ് തുടങ്ങി മഹിഡ് തു അവസാനിക്കുന്ന 18 പ്രത്യയങ്ങൾ ഉപയോഗിക്കുന്നു. ഇവയാണ് തിഡ്റ. തിഡ്റാന്തത്തിലുള്ളത് തിഉന്തം.

उदा - रामः, रमा, वनम् (सुबन्तानि)।

पठति, लिखति, चलति (तिङ्गन्तानि)।

I അധോദത്താനി പദാനി അക്ഷരമാലാക്രമമനുസ്ത്യ ലിഖിതം | (താഴെ തന്നിരിക്കുന്ന പദങ്ങൾ അക്ഷരമാലാക്രമത്തിൽ എഴുതുക)

यथा - अपूपः, इन्द्रः, उमा, ऋषिः, कालः, चन्द्रः

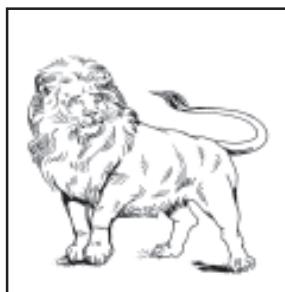
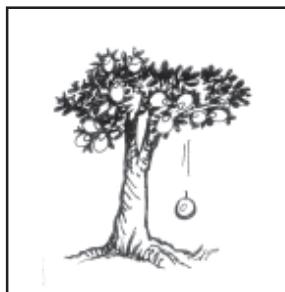
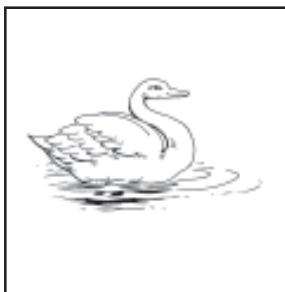
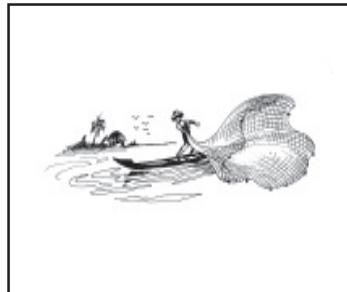
शिवः, अरुणः, उदकम्, ऐरावतम्, औषधम्, इभः, काकः, आलयम्, गजः, चालकः,
याचकः, लता, मीनः, पिबति, हरः, नरः, दीपः, भीमः, धनुः, जानुः।

1.	2.	3.
4.	5.	6.
7.	8.	9.
10.	11.	12.
13.	14.	15.
16.	17.	18.
19.	20.	

II चित्राणि निरीक्ष्य अक्षरमालाक्रमेण पदानां लेखनं कुरु। (चीतज्जड़ नौरीकशीच्च
अक्षरमालाक्रमतीते एशुतुक)

25

26

1. 2. 3.
4. 5. 6.
7. 8. 9.
10. 11. 12.

III अक्षरमालाक्रमेण लिखत । (अक्षरमालाक्रमत்தिले ऐशुतुक)

चन्द्रः, आतपत्रम्, पन्नगः, भृङ्गः, कृषकः, गुज्जति, दर्शनम्, क्रोषति, तक्षकः, तालीपत्रम्, काञ्चनमाला, छत्रम्, लवित्रम्, खनित्रम्, ऋषभः।

1. 2. 3.
4. 5. 6.
7. 8. 9.
10. 11. 12.
13. 14. 15.

IV वाक्यं पठित्वा तत्रत्यानि पदानि अक्षरमालाक्रमेण लिखत । (वाक्यात्तिले पड़ाउले अक्षरमालाक्रमत्तिले ऐशुतुक)

पुरा भरतो नाम राजा आसीत् । सः उदारमतिः दानशीलः सत्यवादीः च । तस्य शासनकाले प्रजाः सर्वदा सन्तुष्टाः । भक्तः सः दयालुः च अभवत् ।

1. 2. 3.
4. 5. 6.
7. 8. 9.
10.

द्वितीयः अध्यायः

शब्दाः (गण्डुज्ञाले)

शब्दौ द्विविधौ स्तः । तौ च सुबन्तं तिङ्गन्तं च । पुनः सुबन्तं द्विविधं, ते च अजन्तम् हलन्तम् च ।

गण्डुं गण्डुवीयं ग्रेपोक्तम्
सुबन्तम् च तीक्ष्णतव्युं
गण्डुज्ञाती सुबन्ते च
अजन्तम् च हलन्तव्युं

सुबन्तानि नामपदानि । - अजन्तानि स्वरान्तानि ।

तिङ्गन्तानि क्रियापदानि । - हलन्तानि व्यञ्जनान्तानि ।

अचः - स्वराः (अ, आ, इ, ई, उ,)

हल् - व्यञ्जनानि (क, च, ट, त, प,)

अच् - अइउण्, ऋलूक्, एओड्, ऐऔच् ।

हल् - हयवरट्, लण्, अमडणनम्, झभज्, घढधष्, जबगडदश्, खफछठथचटतव्, कपय्, शषसर्, हल् ।

(अइउण् मुत्तले हल् वरेयुष्मि 14 सुत्रांजाले माहोश्वरसुत्रांजाले ग्रुग्नीयम् दुग्नत्. श्वराणां संस्कृतव्याकरणतत्त्वीन्द्रि आठीस्थानग्नीलकाले.)

I अत्र दत्तानि पदानि पट्टिकारूपेण लिखत । (पदांजाले पट्टिकारूपतत्त्वीलेफ्टुक)

बालः, लता, वाक्, कृष्णः, कमलम्, तत्, सरित्, वृक्षः, वीरुध्, कविः, राजा, पठति, अभवत्, अकरोत्, डयते, प्रथमा, रविः, करोति, वन्दते, अजः, भवति, पन्थाः ।

28

अजन्तम्

हलन्तम्

तिङ्न्तम्

अजः

पन्था:

भवति

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

II अधोदत्तेषु पदेषु सुबन्नानि विविच्य लिखत । (ताषेतनीरिक्कुन्नतीले नीनं नामपाद झेळै वेळेतीरिक्कुन्नतूक)

एकस्मिन् दिने रमा नृत्तम् अकरोत् । सा नृत्ते गीते च सामर्थ्यं प्राकटयत् । आचार्यः तस्याः प्रकटनेन सन्तुष्टः अभवत् ।

1. रमा	2.	3.
4.	5.	6.
7.	8.	9.
10.	11.	12.

III अधोदत्तानि वाक्यानि पठित्वा क्रियापदानि विविच्य लिखत । (क्रीयापादांशेले वेळेतीरिक्कुन्नतूक)

सूर्यः उदयते । सर्वत्र प्रकाशः प्रसरति । प्रभाते पक्षिणः कोलाहलं कुर्वन्ति । जनाः केदारं गच्छन्ति । क्रमेण आतपः वर्धते । अतः मध्याह्नात्पूर्वं ते गृहं प्रतिगच्छन्ति । मध्याह्नभोजनानन्तरं स्वपन्ति । पुनः चायां पिबन्ति । पुनरपि केदारं गच्छन्ति । अस्तमनपर्यन्तं कर्म कुर्वन्ति ।

1. उदयते	2.	3.
4.	5.	6.
7.	8.	9.
10.		

IV अधोदत्तानि वाक्यानि पठित्वा क्रियापदानि विविच्य लिखत। (क्रीयापदानां वेठती ठीकाणुत्तुक)

कृष्णः वने वसति। तत्र अनेके मृगाः सन्ति। स मृगाणाम् आरावम् उच्चैः शृणोति।
क्रूरमृगाः साधून् मारयन्ति। ते जीवरक्षार्थं पलायनं कुर्वन्ति।

1. वसति	2.	3.
4.	5.	

V उचितानि पदानि स्वीकृत्य रिक्तस्थानानि पूरयतु। (वीडुप्रौद्योगिकानां तेऽनेतत्तु गुणां पूर्णीकृत्वा)

संस्कृतमहाकविषु _____ भवति _____। _____ कृतिषु उत्तमं _____ रघुवंशम्।
तत्र _____ चरितम् उपवर्ण्यते। रघुवंशे एकोनविंशतिः _____ सन्ति। तत्र प्रतिपादितः
प्रशस्तः _____ भवति _____। दिलीपपुत्रः _____ तस्य पुत्रः अजश्च।

(तस्य, राजा, रघुः, कालिदासः, दिलीपः, प्रसिद्धः, रघुवंशराजानां, सर्गाः, भवति।)

प्रयोगपटुता यस्य
तस्यैव प्रगतिर्भवेत्।
आहवे विक्रये चैव
विद्यादानेऽपि सर्वथा॥

30

दृढीयः अध्यायः

लिङ्गभेदः (ली०गडेऽन्न०)

सुबन्तानां लिङ्गत्रैविधमस्ति ।

ली०गं मुमुक्षुं रण्डीनु०
वरु० पुल्ली०गमाभीयी०
स्त्रैली०गं मयूरागे स्या-
वेऽनु०क्तेत्वु० नपु०नक०.

स्त्रैपुरुषेऽतिनु०पकर० पठान्तसरमनु०सरीच्चाण्ण० ली०गेवोयमु०न्नो०के०
न्नेत०. एपातु०वायि० पुल्ली०गजेश० (विसर्ग०) आक्यात० स्त्रैली०गजेश० - बौर्खान०
जेश०, नपु०नक०जेश० - अम् आन्नाज्ञु०मायी०तिक्कु०. आमरकोशाभी० श्रमज्ञु०द० नी०
न्नरप०न०तत्तिल्यु०द० मात्रम० ली०गनी०रन्नय० सायु०माकु०.

उदा - देवः (पुलिङ्गः)

सीता (स्त्रीलिङ्गः)

चक्रम् (नपुंसकलिङ्गः)

I चित्रं निरीक्ष्य लिङ्गानुसारं पट्टिकां पूरयतु । (ली०गततिनु०सरीच्च० पट्टिक पुरुषतिया०
क्कु०कु०)

विमानम्	नौका	कुकुटी	कमलम्
---------	------	--------	-------

बालिका	रक्षिपुरुषः	भवनम्	राजा
--------	-------------	-------	------

मयूरः

फलम्

नरः

अजा

पनसम्

31

पुलिङ्गः

स्त्रीलिङ्गः

नपुंसकलिङ्गः

मयूरः

अजा

पनसम्

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

II अधोदत्तानि पदानि पठित्वा पुलिङ्गशब्दान् विविच्य लिखतु। (पृष्ठी०गज्ञानुज्ञाने वेदतीतीच्छुत्तुक.)

देवः, वानरः, दर्शनम्, रक्तः, कविता, माला, कन्या, वर्णम्, पिता, मालिनी, सुरः, राजा, भूतलम्, तनयः, सूनुः, तनया, विष्णुः।

उदाः - देवः

1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8.

III अधोदत्तानि पदानि पठित्वा स्त्रीलिङ्गशब्दान् विविच्य लिखतु। (संत्रैली०गज्ञानुज्ञाने वेदतीतीच्छुत्तुक.)

नयनम्, विमला, हरिः, नदी, मयूरी, केसरिः, शुकी, सिंहः, नौका, धरा, वनम्, माला, तारा, शब्दः, वाणी, भाषा, वदनम्, मुखम्, सर्पः, गिरिजा।

उदाः - विमला।

1.
2.
3.
4.
5.
6.

32

7. 8. 9.
 10.

IV अधोदत्तानि पदानि पठित्वा नपुंसकलिङ्गशब्दान् विविच्य लिखतु। (नपुंसकली०गळ
भृज़ाळै वेठतीौ॒च्छु॑तु॒कै)

वनम्, सीताम्, लक्षणम्, पुस्तकम्, फलम्, लूता, जलम्, दीपिका, सलिलम्, धरणी,
भवनम्, शुनकः, शरीरम्, नालिकेरः, वर्षा, पनसम्, वस्त्रम्, मेघः, आम्रम्।

उदाः - वनम्

1. 2. 3.
 4. 5. 6.
 7. 8. 9.
 10.

V उचितपदानि निवेश्य पट्टिकां रचयतु। (उचितमाय पडज़ाळै चेठततै पट्टीक तयारा
क्षुक)

कमलम्, देवः, नौका, सीता, वृक्षः, पुस्तकम्, बालः, पिपीलिका, पनसम्, चक्रम्, नासा,
रामः, लतिका, नदी, पतिः, गुरुः, नारी, मतिः, मनुः, कविः, राधा, शरीरम्।

पुलिङ्गः

देवः

स्त्रीलिङ्गः

राधा

नपुंसकलिङ्गः

शरीरम्

.....
.....
.....
.....
.....
.....

चतुर्थः अध्यायः

वचनानि (वचनञ्जलि)

संस्कृते त्रीणि वचनानि सन्ति । तानि च एकवचनम्, द्विवचनम्, बहुवचनम् ।

॥वद्गीणीहो वेवेवेरो
मुम्मुक्षुं वचनं वरु०
ऐकाभीष्वहरुमुखपायी
वचनं मुग्णीहोक्रमात्ल
उरुत्तमीरुवर्ल पीका
पलरेणार्तमात्य वरु०.

उदा	-	बालः	(एकवचनम्)	उरु बालर्ल
		बालौ	(द्विवचनम्)	रलेडु बालर्लार्ल
		बालाः	(बहुवचनम्)	बालर्लार्ल

I अधोदत्तानि पदानि पठित्वा एकवचनपदानि चित्वा लिखतु । (ऐकवचनरूपञ्जलि तेऱ
लेण्ठडुतेऱ्ठातुक)

घटिका, हंसः, शुकौ, सर्पौ, वृक्षः, मूषकाः, महिला, दीपाः, दूरवाणी, नर्तकी, फलानि,
लताः, घटः, पटं, भटः, कच्छपः, चिक्रोडः, यानम्, शशौ, कुक्कुटः, गजः, फलम्, पुष्पम् ।

उदा: - हंसः:

1. 2. 3.
4. 5. 6.
7. 8. 9.
10.

34

पदानि पठित्वा द्विवचनरूपाणि विविच्य लिखतु । (अवचनरूपाणां वेदतीतीच्छु
तुक)

उदाः - ललिते

ललिते, रविः, वनिते, यानम्, शुकौ, याने, भवनम्, नरौ, गुरुः, वने, पिपीलिके, कविः,
सोदरौ, नयनम्, कण्ठौ, शरीरम्, अजौ, गात्रम् ।

1.
2.
3.

4.
5.
6.

7.
8.
9.

10.

III पदानि पठित्वा बहुवचनपदानि विविच्य लिखतु । (बहुवचनरूपाणां वेदतीतीच्छु
तुक)

रामाः, वारिणी, जनाः, गुरवः, वनिते, यामे, आचार्याः, नयनानि, आकाशम्, आपणे,
वनिताः, भवनानि, आचार्याः, सूर्यौ, कपिलः, कवयः, नायिका, मयूखः, यजमानाः, प्रजाः ।

उदाः - रामाः

1.
2.
3.

4.
5.
6.

7.
8.
9.

10.

IV अधोदत्तानि पदानि पठित्वा वचनानुसारं पट्टिकां रचयतु । (वचनाणां अनुसारीच्छु
पट्टिक पुरुषतीयाक्षेत्र)

वनम्, आभरणानि, मालाः, नौके, पितरौ, हाराः, मुनयः, कमलानि, बालिका, सर्पौ,
शयने, मेघः, अजा, शिशवः, व्यजनम्, युतकम्, गौः, कृषकाः, छत्रम्, छात्राः, तृणम्, याने,
भाजनानि, लूते, शरीराणि, मातरौ ।

एकवचनं

वनम्

.....
.....
.....
.....
.....

द्विवचनं

नौके

.....
.....
.....
.....
.....

बहुवचनं

माला:

.....
.....
.....
.....
.....

35

न पटुता पटुता यस्य
भाषाज्ञानविवर्जिता।
चन्द्रमा शोभते नैव
मेघच्छन्ना नभरथले॥

पञ्चमः अध्यायः

विभक्तयः (वीडक्टीकरण)

सुबन्नानां सप्तविभक्तयः सन्ति । ताः प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी,
सप्तमी च इति । शब्दानां विभक्त्यर्थभेदाः यथोचितं वक्ष्यन्ते । तदनुसारं प्रथमा विभक्तेः
उदाहरणानि च अधः दीयन्ते ।

अकारान्तातियायुत्तु
शब्दान्तश्चक्त यमोचीतां
वीडक्टीलेभावर्तमाजश्च
चेष्टाल्पुन्यु पल जातीयुं
प्रामाच च अतीया च
तृतीया च चतुर्थायुपी-
पवैमी षष्ठीयुं सप्त-
मेयवमेषु वीडक्टीकरण

क. प्रथमा विभक्तिः (अन्तेनां प्रामाण्यकर्त्तव्यम्)

ऐरु प्रथमीनेकेकाण्डं एगतर्त्तव्यमाणेणा लक्ष्यमाक्षेपान्त अनुत्तरेनाणां प्रामाण्यमावीडक्टीयुं अर्थात् अन्तेनां सामान्यमायि कर्त्तव्यपादं प्रामाण्यवीडक्टीयायि उपयोगी क्षेपान्तु.

उदा - गजः - गजो एकः - ओन् तटः - लींगत्तिं प्रायान्यो

लता - लत द्वौ - रौंड तटी - "

वनं - वनो बहवः - पलात् तटं - "

I अधोदत्तेषु पुलिङ्गपदेषु रिक्तस्थानानि पूरयतु । (वीडुपेय रूपञ्जश्च पृतिष्ठीक्षुक)

रामः रामाः

करः करौ

वानरः

कूपः
.....

अजः अजाः

II अधोदत्तेषु स्त्रीलिङ्गपदेषु रिक्तस्थानानि पूरयतु। (वीडुप्रौद्य रूपञ्जलि पुत्रिष्ठीकृष्ण)

यथा - उमा उमे उमाः

वनिता वनिताः

..... रमे
.....

वरदा
.....

..... जलजे
.....

..... ललिताः
.....

III अधोदत्तेषु नपुंसकलिङ्गपदेषु रिक्तस्थानानि पूरयतु। (वीडुप्रौद्य रूपञ्जलि पुत्रिष्ठी कृष्ण)

यथा - लोचनम् लोचने लोचनानि

शरीरम् शरीरे
.....

..... नयने नयनानि
.....

पनसम् पनसानि
.....

भवनम्
.....

..... नेत्राणि
.....

IV अधोदत्तानि पदानि पठित्वा वचनानुसारं क्रमीकुरुत। (वचनक्रमततीत्ते एषुत्तुक)

तातः, काञ्चनमाला, नीडम्, शाबकाः, शुकः, वृक्षाः, सज्जनः, भवने, निर्भयाः, नयने, नयनानि, पदम्, जले, नक्षत्राणि, रावणः, बालौ, राधिके, फलम्।

38

एकवचनम्

तातः

द्विवचनम्

नयने

बहुवचनम्

शाबकाः

.....
.....
.....
.....
.....

V अधोदत्तानि पदानि पठित्वा लिङ्गानुसारं क्रमीकुरुत । (ली०ग्र०क्रमतीत० ए०श०त०क०)

पुरुषः, वनिता:, बालिका:, क्षेत्रम्, केदारौ, वृक्षाः, बालकौ, फलानि, गोपिके, गजः, पनसम्, लोचनम्, गिरिजा, काननम्, उमे ।

पुल्लिङ्गः

पुरुषः

स्त्रीलिङ्गः

वनिता:

नपुंसकलिङ्गः

क्षेत्रम्

.....
.....
.....
.....
.....

अनुबन्धः - संबोधनार्थं प्रथमाविभक्तौ प्रयोगः विद्यते । तस्य “सम्बोधनप्रथमा” इति व्यवहारः अस्ति । (आळीमूवीकरित्यै छाप्त्वा० नक्तमूलातीर्ण० स०ब०व० यनप्रामाण० उपयोगीकरून्तु)

यथा - हे राम, हे वृक्ष, हे कृष्ण, हे सरस्वति, हे लते, हे सीते, हे रमे, हे लक्ष्मि, हे मातः, हे पितः, हे भ्रातः, हे हरे, हे गुरो, हे श्रीः

ख. द्वितीया विभक्ति:

(भीतीयाल्यक्के अठीलेन, अठीलोक्के, अठीलेल्यक्के एकांठेम)

उदा	-	गजम्	गजततीलेन
		लताम्	लताय
		वनम्	वनततीलेन

- I अधोदत्तानि वाक्यानि पठित्वा रेखाडिकृपदानां ‘द्वितीया’ विभक्तिरूपं लिखत । (अडी यीळ वरयीटीरियक्कुण पडजाङ्गुठ भीतीयावीडक्किरुप० एषुतुक)

- यथा - शिशुः क्षीरं पिबति ।
.....क्षीरम्.....
1. बालकः काकः पश्यति ।
.....
 2. रमा कविता गायति ।
.....
 3. रमेशः पाठः लिखति ।
.....
 4. माता ओदनः पचति ।
.....
 5. सतीशः शाकः कर्तयति ।
.....
 7. पिता वस्त्रं प्रक्षालयति ।
.....

ग. तृतीया विभक्ति:

(तृतीयाहेतुवायीक्के केळाळेक्के, अछेल्ये, झाक्के, उऱ्ऱेले एकांपी)

उदा	-	गजेन	गजततात्त्वे / गजतेताक्के
-----	---	------	--------------------------

ଲତ୍ୟା ଲତ୍ୟାଳେ / ଲତ୍ୟୋର୍

വനേൻ വന്തതിലും

I अधोदत्तानि वाक्यानि पठित्वा रेखाड्डिकृतपदानां 'तृतीया' विभक्तिरूपं लिखत।

यथा - पिता पुत्रं सह गच्छति ।

पुत्रेण सह.....

1. रामः सीतां वनं गच्छति ।

.....

२. उमा तालं साकं नृत्यति ।

3. वयं भेकः साकं गायामः ।

4. बालः अरुणः सह क्रीडति ।

५. रमा गिरिजा सह पठति ।

घ. चतुर्थी विभक्ति:

(ആയിക്കൊണ്ട് പതുർത്തോ)

उदा - गजाय गजतिनायीकेकाण्ड

ലതയൈ ലതയ്ക്കായിക്കൊണ്ട്

വനായ വനത്തിനായിക്കൊണ്ട്

I अधोदत्तेषु वाक्येषु चतुर्थीविभक्तेः रूपाणि विविच्य लिखन्। (वाक्यात्मीयान्वयोऽप्य चतुर्थं विभक्तियात्मीयान्वयं रूपं एव उत्तमं शब्दं उत्तमं शब्दं)

1. वसिष्ठः रामाय वरं दत्तवान् ।रामाय ।

2. अनसूया सीतायै सदुपदेशान् दत्तवती ।
3. सीता वनाय गतवती ।
4. भरताय पादुके अदात् ।
5. अयोध्यायाः समीपे वासाय भरतः निश्चितवान् ।
6. बालः पठनाय विद्यालयं गतवान् ।
7. रमा ललितायै तूलिकां यच्छति ।

ड. पञ्चमी विभक्तिः

(अठीतै नीतीतीतेक्षणाङ्गै षेषुवायीकृ पञ्चमी)

उदा - गजात् गजतीतेनीत

लतायाः लतायीतेनीत

वनात् वनतीतेनीत

I रेखाडिक्तपदानां पञ्चमीविभक्तिरूपमुपयुज्य वाक्यपरिवर्तनं कुरुत । (अठीतै वरयै द्रुतियैक्षणै वाऽन्नाङ्गैष वञ्चमीवीक्षितीरुपमेषुतुक)

यथा - वृक्षः फलं पतति ।

वृक्षात् फलं पतति ।

1. रमायाः हस्तं पुस्तकं स्वीकरोति ।

..... ।

2. रामस्य भवनं भोजनं स्वीकृतम् ।

..... ।

3. धावतः अश्वः भटः पतति ।

..... ।

4. जनाः जीवनाय जलं शक्तिम् आर्जयन्ति ।

..... ।

42

5. सतीशः चोरं बिभेति ।

..... ।

II सुभाषितं पठित्वा पञ्चमीविभक्तिरूपाणि विविच्य लिखतु । (सुडांशीतः वायिच्छ्रीकृ प्रश्नमीविभक्तियीले रूपज्ञाने वेदतीनिश्चापुत्रुक्.)

“विद्या ददाति विनयम्
विनयाद्याति पात्रताम् ।
पात्रत्वाद्धनमाज्ञाति
धनाद्वर्मं ततः सुखम् ॥”

1. 2.
3. 4.

च. षष्ठी विभक्तिः

(एक्षुमिन्नुमुदृष्ट षष्ठी-
कठीरेण वच्चुमेनपी)

उदा - गजस्य गजतीर्णे, गजतीर्ण
लतायाः लतायः, लतायुदृ
वनस्य वनतीर्णे, वनतीर्ण

I रेखाडिक्तपदानां षष्ठीविभक्तिरूपमुपयुज्य शुद्धं वाक्यं लिखतु । (आठीयीले वर्णितीकृत अक्षुमन प्रश्नान्तर्मुदृष्ट षष्ठी विभक्तियीले रूपमेष्टुक्)

यथा - पुत्रः पिता पादयोः प्रणमति ।

पितुः ।

1. पुत्रः सम्मानं पिता स्वीकरोति । (पुत्रेण, पुत्रस्य, पुत्राय)

..... ।

2. पुत्रः माता पादौ पुनरपि प्रणमति । (मातुः, मातरम्, मात्रा)

..... ।

3. सन्तुष्टः बालः सोदरी गृहं गच्छति ।

(सोदरीम्, सोदर्याः, सोदरीषु)

43

4. अहं पारितोषिकं पश्यतु ।

(मया, मह्यम्, मम)

5. त्वं पारितोषिकं मित्राय यच्छतु ।

(त्वया, त्वत्, तव)

II सुभाषितं पठित्वा षष्ठीविभक्तेः रूपाणि विविच्य लिखतु । (सुभाषितं वायीच्छ्रुट्ट
ञ्जन्तीवीडकतीयीले रूपज्ञाने वेळेतीर्थेश्चाशुतुक.)

“अलसस्य कुतो विद्या
अविद्यस्य कुतो धनम् ।
अधनस्य कुतो मित्रं
अमित्रस्य कुतःसुखम् ॥”

1. 2.

3. 4.

छ. सप्तमी विभक्तिः

(अतीक्षलतीये वच्चन्मुऽ

वीक्षयं सप्तमौ मता)

उदा - गजे गजततीये

लतायाम् लतयीये

वने वनततीये

I कोष्ठकान्तर्गतानां पदानां स्थाने सप्तमीविभक्तेः रूपाणि उपयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयतु ।
(सप्तमौवीडकतीयैषे रूपज्ञाने कौण्डलीकौमुक)

1. बहूनि फलानि सन्ति । (वृक्ष)

44

2. वृक्षस्य बहूनि पर्णानि सन्ति । (शाखा)
3. मम भिन्नधर्मावलम्बिनः सन्ति । (राष्ट्रम्)
4. प्रभूतं जलमस्ति । (नदी)
5. मानवाः समाना एव । (लोकः)
6. मधु अस्ति । (पुष्पम्)
7. शुक्कुटुम्बम् अवसत् । (नीडम्)

II सुभाषितान्तर्गतानि सप्तमीविभक्तेः बहुवचनरूपाणि विविच्य लिखत । (सुडाष्ठीतत्तील्युग्म
संपतमीवीडक्तीरुपज्ञार्थे वेदतीतिश्चात्मक)

“पुष्पेषु जातीः पुरुषेषु विष्णुः
नदीषु गङ्गा नरपेषु रामः ।
नारीषु रम्भा नगरेषु काज्ची
काव्येषु माघः कवि कालिदासः ॥”

1. पुष्पेषु
2.
3.
4.
5.
6.
7.

III कोष्ठके दत्तानि पदानि विभक्त्यनुसारं उद्धृत्य लिखतु । तनीरियक्कौन्ना प्रज्ञाल्लिङ्गीन्नां
वीडक्तीयक्कै आनुसारीच्च प्रज्ञार्थे एडुतेतात्मक

दीपः, करौ, मात्रा, वनाय, जनाः, करेण, ग्रामात्, पुरुषस्य, माम्, नगरात्, मया,
गिरिजायै, महिलाः, सीमाम्, गुरवे, पार्वतीम्, हरिम्, त्वया, हरये, क्षेत्रात्, शारिकाणाम्,
पठनस्य, दुर्गायाम्, अर्जुने, कूपस्य, तटाकेषु, नारीणाम्, ललितासु ।

प्रथमा

द्वितीया

तृतीया

चतुर्थी

पञ्चमी

षष्ठी

सप्तमी

I कवितां पठित्वा कृष्णशब्दस्य विभक्तिभेदान् उद्धृत्य लिखतु।

“कृष्णो रक्षतु मां चराचरगुरुः कृष्णं नमस्याम्यहम्
 कृष्णेनामरशत्रवो विनिहता कृष्णाय तस्मै नमः।
 कृष्णादेव समुत्थितं जगदिदं कृष्णस्य दासोऽस्म्यहं
 कृष्णे भक्तिरचञ्चलास्तु भगवन्! हे कृष्ण! तुम्हं नमः॥”

प्रथमा

संबोधनप्रथमा

द्वितीया

तृतीया

चतुर्थी

पञ्चमी

षष्ठी

सप्तमी

II एवं रीत्या रामशब्दं देवशब्दं च स्वीकृत्य तूतनपद्यरचनां करोतु।

III कृष्णशब्दस्य द्विवचनबहुवचनरूपाणि च यथाक्रमं लिखतु।

46

षष्ठः अध्यायः

तिङ्गत्तानि

तिङ्गत्तानि क्रियापदानि । तिङ्गत्तमपि द्विविधम् । परस्मैपदी, आत्मनेपदी च ।

तिङ्गत्तानामपि वचनत्रयमस्ति । संस्कृतभाषायां प्रायेण 2200 धातवः सन्ति । तेषां एकैकस्यापि धातोः दशलकाराः सम्भवन्ति । तेषु षट् लकाराः कालवाचकाः, चत्वारः प्रकारबोधकाः ।

यथा - षट् - कालवाचकाः

1.	लट्	-	वर्तमानः	-	भवति
2.	लङ्	-	अनद्यतनभूतः	-	अभवत्
3.	लुङ्	-	भूतः	-	अभूत्
4.	लिट्	-	परोक्षभूतः	-	बभूव
5.	लुट्	-	अनद्यतनभावि	-	भविता
6.	लृट्	-	भविष्यत्	-	भविष्यति

प्रकारबोधकाः

1.	लोट्	-	आज्ञा	-	भवतु
2.	विधिलिङ्	-	विधिः	-	भवेत्
3.	आशीर्लिङ्	-	आशीः	-	भूयात्
4.	लृङ्	-	संकेत	-	अभविष्यत्

उशलकारज्ञानीत आव्यामतेतताय लेट् वेदज्ञानीत मात्रं उपयोगिक्कुन्नति
नात्ते इनपत्त लकारमे आवशेष्यिक्कु एक्षिल्यूं लिङ् लकारततीत विधि, अशंस
एक्कामी डेवज्ञान्तुष्टुतिकात्त उशलकारज्ञात्यि परिणामिक्कुन्न.

परिस्थेमपदव्यूं पिण्ड
अृत्तमेने पदव्यूं तत्त्वा
ज्ञानेनीनीह वेवेरे
वर्ग्ग्यूं मुम्मुन्न वन्निट्यूं
प्राप्तमः पुरुषः पुरुषूं
मय्युमः पुरुषः पुरुषः
उत्तमः पुरुषेष्येति
वर्ग्गा मुन्निव ठिक्किल्यूं
ज्ञानेनीनीह वेवेरे
मुम्मुन्न वचनं वरुूं
ऐक त्री वपहुमुन्नपात्यि
वचनं मुन्निव क्रमात्त
लट्यूं, लण्यूं, लेव्यूं, लीण्यूं
लीट्यूं, लृण्यूं, लृट्यूं, लेप्यूं
लकारं पत्तिव क्रमात्त.

लट्वर्तमाने - लेट् - वेदे
भूते लुड् लड् लिट्स्तथा।
विद्याशिषोस्तु लिङ्ग्लोटौ
लुट् लृट् - लृड् च भविष्यति।

क्रियापदानां त्रयः पुरुषः सन्ति । ते कर्त्तरमनुसृत्य प्रयुज्यन्ते । (क्रीयापदज्ञानीक्कं मुन्न
पुरुषेष्यार्थ उल्लेखः. आव कर्त्ततावीर्णे प्रायान्यूं अनुसरिष्याण्णं प्रयेयागिक्कुन्नत)

		ए.व	द्वि.व	ब.व
उदा	-	प्रथमपुरुषः	पठति	पठतः
		मध्यमपुरुषः	पठसि	पठथः
		उत्तमपुरुषः	पठामि	पठावः

48

उदा कर्ता क्रिया।

पठति - सः पठति। (आवले परीक्षेणु)

पठतः - तौ पठतः। (आवले ठण्डुपेठे परीक्षेणु)

पठन्ति - ते पठन्ति। (आवले परीक्षेणु)

पठसि - त्वं पठसि। (गी परीक्षेणु)

पठथः - युवां पठथः। (गीजाझरे ठण्डुपेठे परीक्षेणु)

पठथ - यूयं पठथ। (गीजाझरे परीक्षेणु)

पठामि - अहं पठामि। (लाले परीक्षेणु)

पठावः - आवां पठावः। (लाले ठण्डुपेठे परीक्षेणु)

पठामः - वयम् पठामः। (लाले परीक्षेणु)

- उत्तमपुरुषप्रयोगावसरे अस्मद् शब्दस्य प्रथमा विभक्तिः कर्तृपदत्वेन प्रयोक्तव्यः।
- मध्यमपुरुषप्रयोगावसरे युष्मद् शब्दस्य प्रथमा विभक्तिः कर्तृपदत्वेन प्रयोक्तव्यः।
- प्रथमपुरुषप्रयोगावसरे अस्मद् युष्मद् शब्दौ विहाय अन्यशब्दानां प्रथमा विभक्तिः कर्तृत्वेन प्रयोक्तव्याः।

उत्तमले वरुमेतत्त
आस्मत्ताक्षरे वरुनीतु
मयुमले वरुमेतत्त
युष्मत्ताक्षरे वरु० क्रमात्त
मरुत्रैक्षण्यत्त प्राप्त-
पुरुषले वरुमेप्प०

लट् वर्तमाने (लट् वर्तमानकालतेत शुचिप्लीक्षेणु)

उदा: शिशुः क्षीरं पिबति/ ह्ल॒ वा कृत्ती॑ ति॒ पि॒ ब॒ ति॒ ए॒ गत॑ 'लट्' लकाठ अ॒ नील॒ लता॑ ण॑.

I रिक्तस्थानानि पूरयत -

1. चलति चलन्ति ।
2. गच्छसि गच्छथः ।
3. गायावः गायामः ।
4. लिखतः ।
5. कीडथ ।
6. नृत्यामि ।

II अधोदत्तानां वाक्यानां वचनपरिवर्तनं कुरु ।

यथा - बालः पठति / बालाः पठन्ति ।

1. रमा लिखति । ।
2. शिशुः पिबति । ।
3. बालिका गायति । ।
4. शुनकः भषति । ।
5. कुक्कुटः कूजति । ।
6. मार्जारः मीवति । ।

III अधोदत्तानां वाक्यानाम् उत्तमपुरुषक्रियापदमुपयुज्य परिवर्तनं कुरुत ।

यथा - बालः पठति । अहम् पठामि ।

1. रमा लिखति । ।
2. शिशुः पिबति । ।
3. बालिका गायति । ।
4. जोसफः गच्छति । ।
5. लता करोति । ।
6. बषीरः धावति । ।

50

IV

कोष्ठके दत्तधातोः उचितरूपमुपयुज्य वाक्यं पूरयत ।

यथा - अहं <u>वसामि</u> ।	(वस्)	अहं	(चल्)
त्वं	(वस्)	त्वं	(लिख्)
आवाम्	(वस्)	आवाम्	(पठ्)
युवाम्	(वस्)	युवाम्	(हस्)
वयम्	(वस्)	वयम्	(गम्)
यूयम्	(वस्)	यूयम्	(कृज्)
सः	(वस्)	सः	(वद्)
तौ	(वस्)	तौ	(नी)
ते	(वस्)	ते	(गा)

V अधोदत्तानां वाक्यानां मध्यमपुरुषक्रियापदमुपयुज्य वाक्यं लिखत ।

यथा - बालः पठति । त्वं पठसि ।

1. रमा लिखति ।
2. शिशुः पिबति ।
3. बालिका गायति ।
4. जोसफः गच्छति ।
5. लता करोति ।
6. बषीरः धावति ।

VI उपरिदत्तानां प्रवर्त्तनानां साहाय्येन 'भू' (भव) धातोः लट् लकारस्य रूपाणि लिखत ।

1. 2. 3.
4. 5. 6.

7. 8. 9.

लट् लकारप्रत्ययाङ्गले

51

ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.पु.	ति	तः
म.पु.	सि	थः
उ.पु.	मि	वः
		मः।

.....

भूते लड्

(डृष्टकालार्थमध्येतत्तिले ‘लाङ्ग’ प्रयोगीकृत्वा)

यथा -

लट् एकवचनम्	लड् एकवचनम्
पठति	अपठत्
भवति	अभवत्
चलति	अचलत्
अस्ति	आसीत्
करोति	अकरोत्
गच्छति	अगच्छत्
वदति	अवदत्
पतति	अपतत्।

I अधोदत्तानां वाक्यानां कालपरिवर्तनं कुरु।

यथा - रेणुका देवालयं गच्छति।

रेणुका देवालयम् अगच्छत्।

52

1. राघवः केदारे कर्म करोति ।

..... |

2. शङ्करः शिवं वदति ।

..... |

3. गोपालः क्रिक्कटू क्रीडति ।

..... |

4. रामो नाम राजा अस्ति ।

..... |

5. दिलीपः ग्रामे वसति ।

..... |

6. राजीवः मात्रे पत्रं लिखति ।

..... |

7. रविः चित्रं दृष्ट्वा हसति ।

..... |

II उदाहरणानि

लद् बहुवचनम्

पठन्ति

भवन्ति

चलन्ति

सन्ति

कुर्वन्ति

गच्छन्ति

लङ् बहुवचनम्

अपठन्

अभवन्

अचलन्

आसन्

अकुर्वन्

अगच्छन्

वदन्ति

अवदन्

पतन्ति

अपतन्।

53

III अधोदत्तानां वाक्यानां उदाहृतवत् लकारपरिवर्तनं करोतु।

यथा - वनिताः देवालयं गच्छन्ति ।

वनिताः देवालयम् अगच्छन् ।

1. कृषकाः केदारे कर्म कुर्वन्ति ।

..... ।

2. वैदिकाः भक्तान् वदन्ति ।

..... ।

3. बालाः क्रीडन्ति ।

..... ।

4. केरलेषु सचिवाः सन्ति ।

..... ।

5. जनाः ग्रामेषु वसन्ति ।

..... ।

6. चालकाः निवेदनं लिखन्ति ।

..... ।

7. वृक्षात् पर्णानि पतन्ति ।

..... ।

प्रवर्तनम् - 2

- वर्तमानकालतः भूतकालं प्रति परिवर्तनं करोतु।

यथा - राजीवः आपणं गच्छति ।

राजीवः आपणम् अगच्छत् ।

54

1. रम्या पुस्तकं पठति।

.....

2. राजू लेखं लिखति।

.....

3. जोण् यानं नयति।

.....

4. गोपालः केदारे कर्म करोति।

.....

5. रेणुका क्षीरं पिबति।

.....

प्रवर्तनम् - 3

- बहुवचनरूपेण परिवर्तयतु।

यथा - विष्णुदत्तः चित्रम् अपश्यत्।

विष्णुदत्ताः चित्रम् अपश्यन्।

1. शङ्करः मोदकम् अखादत्।

.....

2. गोपालः गाम् अनयत्।

.....

3. बालः गीतम् अगायत्।

.....

4. कर्षकः मित्राय व्रीहिम् अयच्छत्।

.....

5. शिष्यः गुरुं दृष्ट्वा प्रणामम् अकरोत् ।

55

अहम् अकरवम् । - वयम् अकरवाम् ।

अहम् अगायम् । - वयम् अगायाम् ।

अहम् अवसम् । - वयम् अवसाम् ।

प्रवर्तनम् - 4

- अधोदत्तानां वाक्यानां वचनपरिवर्तनं करोतु ।

यथा - अहं पुस्तकम् अपठम् ।

वयं पुस्तकम् अपठाम् ।

1. अहं श्लोकम् अलिखम् ।

2. वयं मृगशालाम् अपश्याम् ।

3. अहं विद्यालयम् अगच्छम् ।

4. वयं क्रीडाङ्गणे अक्रीडाम् ।

5. वयं फलरसम् अपिबाम् ।

लङ् क्रियापदेषु उपयुक्ताः प्रत्ययाः अधः दीयन्ते । (लङ्लङ्कारपत्र्यज्ञाल)

प्र.पु. त् ताम् अन्

म.पु. स् तम् त

उ.पु. अम् व म

56

लोट्

(वीयी, अशून्य, प्रारंथित एकानीवये कुरीय्क्कुवाळ क्रियाप्रवर्त्तिले
लेवङ्क लकारत्तित्ति॒ प्रयोगीक्कुन्म्.)

यथा - प्र. पु. पठतु/पठतात् पठताम् पठन्तु

म. पु. पठ/पठतात् पठतम् पठथ

उ. पु. पठानि पठाव पठाम्।

त्वं देवालयं गच्छ । (वीयी)

त्वं विजयी भव । (अशून्य)

भवान् भोजनं स्वीकरोतु । (प्रारंथित)

प्रवर्तनम् - 1

- लोट् लकारेण परिवर्तयतु ।

यथा - अतिथिदेवो भवति ।

अतिथिदेवो भव ।

मङ्गलं भवति ।

मङ्गलं भवतु ।

1. गोपालः गां रक्षति ।

.....

2. भक्तः देवालयं गच्छति ।

.....

3. छात्रः पाठं पठति ।

.....

4. कृषकः कर्म करोति ।

.....

5. बालः क्रीडति ।

.....

57

प्रवर्तनम् - 2

- अधोदत्तानि लोट् रूपाणि लट् लकारे परिवर्त्य लिखतु ।

यथा - पितृदेवो भव ।

पितृदेवो भवति ।

कृष्णः गां रक्षति ।

कृष्णा गां रक्षतु ।

1. शुद्धं जलं पिबति ।

.....

2. देवालयं गच्छति ।

.....

3. असत्यं मा वदति ।

.....

4. भारं वहति ।

.....

5. गीतं गायति ।

.....

- लोट् क्रियापदेषु उपयुक्तानि प्रत्ययानि अधः दीयन्ते । (लोट् लकारप्रत्ययान्तः) (विधर्थे, आशंसार्थे, प्रार्थनार्थे च लोट् प्रयुज्यते)

प्र.पु.	तु	ताम्	अन्तु
---------	----	------	-------

म.पु.	-	तम्	त
-------	---	-----	---

उ.पु.	आनि	आव	आम ।
-------	-----	----	------

58

लृद्

(क्रीयाप्रवर्तनाले डावीकालार्थमतीले प्रयोगिक्काळे लाई लकाळे
प्रयोगिक्कुण्णा.)

यथा -	प्र.पु. पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
	म.पु. पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
	उ.पु. पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः।

प्रवर्तनम् - 1

- क्रियारूपाणि लृद् लकारत्वेन परिवर्तयतु।

यथा - जयदेवः देवालयं गच्छति।

जयदेवः देवालयं गमिष्यति।

1. भृत्यः भारं धरति।

.....

2. स्वप्रयत्नफलम् अनुभवति।

.....

3. सूर्यः अस्तं गच्छति।

.....

4. नर्म श्रुत्वा बालः हसति।

.....

5. राजीवः कथां पठति।

.....

प्रवर्तनम् - 2

- अधोदत्तानि वाक्यानि लड़ रूपेण परिवर्तयतु।

यथा - भिषक् आतुरालयं गमिष्यति।

भिषक् आतुरालयम् अगच्छत्।

1. कृषकः कृषिकर्म करिष्यति ।

.....

2. बालिका: जलं पास्यन्ति ।

.....

3. जनाः भीताः भविष्यन्ति ।

.....

4. पिता भवनम् आगमिष्यति ।

.....

5. चोराः रात्रौ चरिष्यन्ति ।

.....

प्रवर्तनम् - 3

- क्रियापदानि वर्तमानकालार्थे परिवर्तनं कृत्वा लिखतु ।

यथा - दुष्टन्तः शकुन्तलां विस्मरिष्यति ।

दुष्टन्तः शकुन्तलां विस्मरति ।

1. रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ।

.....

2. सूर्योदयानन्तरं प्रकाशं प्रसरिष्यति ।

.....

3. छात्राः परीक्षार्थं पठिष्यन्ति ।

.....

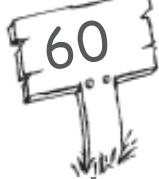
4. आम्रात् आम्रं पतिष्यति ।

.....

षष्ठि:

अभ्यासमञ्जरी

5. ईश्वरः भक्तान् रक्षिष्यति ।

लृट् लकारः भविष्यदर्थं प्रयुज्यन्ते । तत्र क्रियापदानां लट् लकाररूपेषु प्रत्ययानां पूर्वरूपेण
'स्य' / एव इति प्रत्ययोऽपि अधिकतया आयोजनीयाः ।

यथा -

लट्

लृट्

भवति	- भू + ति ।	भविष्यति	- भू + स्य + ति ।
याति	- या + ति ।	यास्यति	- या + स्य + ति ।
पठति	- पठ् + ति ।	पठिष्यति	- पठ् + स्य + ति ।
गच्छति	- गम् + ति ।	गमिष्यति	- गम् + स्य + ति ।
पाति	- पा + ति ।	पास्यति	- पा + स्य + ति ।
राजू आगच्छति ।		राजू आगमिष्यति ।	
भोजनं करोति ।		भोजनं करिष्यति ।	
लेखं लिखति ।		लेखं लिखिष्यति ।	
एवं वदति ।		एवं वदिष्यति ।	

अत्मनेपदक्रियाप्रयोगे अल्पमात्राभिन्नता अस्ति । कानिचिदुदाहरणानि अधः दीयन्ते । तेषु
आत्मनेपदिनः रेखाडिकताः ।

यथा - खगः डयते ।

भक्तः ईश्वरं वन्दते ।

राजीवः भाषते ।

किशोरः रोदनं कुरुते ।

सूर्यः उदयते ।

राधाकृष्णः मोदकं रोचते ।

ആത്മനেപদി ലട്ട് ലകാര പ്രത്യയങ്ങൾ

प्र.पु. ते आते अन्ते

म.पु. से आथे ध्वे

उ.पु. ए वहे महे

सप्तमः अध्यायः

अव्ययानि

येषां पदानां लिङ्गविभक्तिवचनानुसारी रूपभेदो नास्ति तानि अव्ययानि इत्युच्यन्ते ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु
सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु
यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

എത്ര പദങ്ങൾക്കാണോ ലിംഗവചനവിഭക്തിയേംങ്ങൾ ഇല്ലാത്തത് അവയാണ് അവധിയങ്ങൾ. ചുരുക്കത്തിൽ മുന്ന് ലിംഗങ്ങളിലും ഒരേ രൂപംതന്നെ മാറ്റമില്ലാതെ പ്രയോഗിക്കുന്ന പദങ്ങളെയാണ് അവധിയം എന്നു പറയുന്നത്. (ബ്യയമ् - മാറ്റം, ന ബ്യയമ् - അബ്യയമ് - മാറ്റമില്ലാത്തത്)

उदा - विहाय, निशम्य, पठितुं, किम्, अपि, च, इत्यादयः।

അവധിയും നാമപദ്ധതി നിൽക്കുന്നവയും ക്രിയയോടു ചേർന്നു നിൽക്കുന്നവയും എന്നിങ്ങനെ രണ്ടുവിധമുണ്ട്. അവയിൽ ക്രിയയോടു ചേർന്നുനിൽക്കുന്ന അവധിയും മുന്നായി തിരിക്കാം. അവ കത്വാന്തമവും, ല്യബ്റാന്തമവും, തുമുനന്തമവും എന്നിവയാണ്.

कृत्वान्तं	ल्यबन्तं	तुमुन्नन्तं
कृत्वा	सत्कृत्य	कर्तुम्
दृष्ट्वा	सन्दृश्य	द्रष्टुम्
गत्वा	आगत्य	गन्तुम्

62

1. धातु विगेनारेऽप्युँ त्वा एवेनो इत्वा एवेनो चेत्तित क्त्वान्तमव्ययम् उल्लङ्घन्ति.
- यथा - पठ् + इत्वा - पठित्वा पठीच्छीकृ
- कृ + त्वा - कृत्वा चेत्तिकृ
2. ल्यबन्त मेमनात्ते उपसुर्खणे चेत्तिन यातुविगेनाक ल्यप् चेत्तिनुवरुन्नताणं.
- यथा - प्र + नम् + य - प्रणम्य (य चेत्तिनुवरुन्न) प्रणमीच्छीकृ
- वि + हा + य - विहाय (य चेत्तिनुवरुन्न) उपेक्षीच्छीकृ
3. तुमुन्नन्त मेमनात्ते यातुविगेनाक तुमुन् एवन्तिले तुम् / इतुम् चेत्तिनुवरुन्नत.
- तुम् + उन् - तुमुन् इत्तिले उन् लेवापीक्षुन्न. बाकी तुम्
- यथा - पठ् + इतुम् - पठितुम् पठीक्षाण
- गम् + तुम् - गन्तुम् प्रोक्षाण

प्रवर्तनम् - 1

- दत्तानि पदानि पट्टिकारूपेण लिखत।

चरितुं, भूत्वा, संभूय, निशम्य, प्रणम्य, पीत्वा, अनुभूय, भवितुं, कृत्वा, चलितुं, विहस्य,
प्रयुज्य, आसाद्य, श्रुत्वा, डयितुं, धावित्वा, लेखितुं, नर्तितुं, हत्वा।

क्त्वान्तं	ल्यबन्तं	तुमुन्नन्तं
भूत्वा	निशम्य	भवितुं
.....
.....
.....
.....
.....

- भाषायां प्रसिद्धानि अन्यानि बहूनि अव्ययानि सन्ति । कतिपयानि अधः दीयन्ते ।

63

अस्तं	नमः	स्वस्ति	स्वाह	स्वधा	अलं	वषट्	आह	आस
आदितः	मातृतः	पितृतः	स्वरतः	तद्वत्	अल्पशः	बहुशः	खण्डशः	यदा
यत्र	यथा	यतः	तदा	तत्र	तथा	तर्हि	इदानीं	अत्र
इत्थं	अतः	कुत्र	क्व	कदा	कथम्	कुतः	सर्वदा	सदा
सर्वत्र	सर्वथा	सर्वतः	अन्यत्र	अन्यथा	एकदा	एकत्र	अमुतः	अमुत्र
परतः	परत्र	अपरत्र	पूर्वत्र	उभयत्र	उत्तरतः	उत्तरेण	दक्षिणतः	दक्षिणेन
अद्य	श्वः	ह्यः	सद्यः	पुरा	अधुना	अचिरम्	अचिरात्	अचिरेण
अग्रे	अजस्मम्	अपि	कश्चन	किञ्चन	कदाचन	कश्चित्	कतिपय	क्वचित्
कुत्रचित्	खलु	चिरं	चिरेण	चेत्	तथाच	इत्यादयः ।		

उद्यमेनैव संसिद्धि-
भाषायां लभते नरः/
क्षत्रियश्शस्त्रमापन्नः
कथं जयति निरस्पृहः?

64

आष्टमः अध्यायः

उपसर्गाः ।

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्रादयः तु प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आड् अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप इति द्वाविंशति उपसर्गाः ।

उपसर्गवशात् धातुः अर्थान्तरविलासकृत्
उपसर्गेणधात्वर्थो बलादन्यत्रनीयते
विहाराहारसंहारप्रहार परिहारवत् ।

धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्त्तते ।
तमेव विशिनष्ट्यन्यः उपसर्गगतिस्त्रिधा ॥

ઉपसर्गेण चेतुणेवाले यातुवीरेण आर्थिमां मरुतानायीततीरुन्तु.

उपसर्गाः क्रियायोगे विहाराहारसंहारप्रहारपरिहारवत् । ह्यातु वी, अ, स०, प्र, परि एवां उपसर्गेण चेतुणेवाले उलडाकुन विहार, आहार, संहार, परिहार एवां ज्ञान व्युत्प्रयाप्ततापेण उलडाहरणाज्ञानां । ‘प्र’ मुत्तलायव क्रियाप्रवर्त्तनामायी चेतुणेवाले उपसर्गेण एवां प्रेतिं आर्थिमाकुन्तु.

यथा - प्र - प्र + स्थ/ष्ठ - प्रतिष्ठते । समीतीचेष्टुन्तु

पर - पर + जि - पराजयते । पराजयभूतुन्तु

अप - अप + सृ - अपसरति । वशीतर्ती सम्परिक्षुन्तु

सम् - सम् + चर् - सञ्चरति । सम्परिक्षुन्तु

अनु - अनु + रुध् - अनुरुणद्धि । तद्युन्तु

अव - अव + चि - अवचिनोति । एपाशीक्षुन्तु

निर् - निर् + मा - निर्माति।	नीरम्मीकरुन्
दुस् - दुर् + लभ् - दुर्लभते।	दुर्लभमाकुन्
निर् - निर् + लभ् - निर्लभते।	नीलभमाकुन्
सु - सु + लभ् - सुलभते।	सुलभमाकुन्
निर् - निर् + गच्छति - निर्गच्छति।	दुःवीप्तीकरुन्
वि - वि + जि - विजयते।	वीजयीकरुन्
आड् - आ + रभ् - आरभते।	आरंडीकरुन्
निस् - निर् + आस् - निरासते।	नीरासीकरुन्
अधि - अधि + स्था - अधितिष्ठति।	स्थीतीचेष्टुन्
अपि - अपि + धा - अपिदधाति।	मरयकरुन्
अति - अति + क्रम् - अतिक्रामति।	आतीक्रमीकरुन्
सु - सु + शुभ् - सुशोभते।	नगायी शेंडीकरुन्
उत् - उत् + भू - उद्भवति।	उड्डवीकरुन्
अभि - अभि + सर् - अभिसरति।	आडीमुवमायी इशुकुन्
प्रति - प्रति + भा - प्रतिभाति।	शेंडीकरुन्
परि - परि + गण् - परिगणयति।	परिगणीकरुन्
उप - उप + कृज - उपकरोति।	उपकरीकरुन्

प्रवर्तनम् - 1

- उपसर्गयुक्तानि पदानि सञ्चित्य लिखतु।

1. प्र
2. पर
3. अप
4. सम्

5. अनु
6. अव
7. निर्
8. दुस्
9. वि
10. आङ्
11. निस्
12. अधि
13. अपि
14. अति
15. सु
16. उत्
17. अभि
18. प्रति
19. परि
20. उप

ब्रवर्मः अध्यायः

वाक्यरचना

प्रवर्तनम् - 1

- मातृकानुसारं वाक्ययोजनं कुरु।

यदा - तदा ऽगेष्टुलि - अगेष्टुलि

यथा - सूर्यः उदयते। प्रकाशः प्रसरति।

यदा सूर्यः उदयते तदा प्रकाशः प्रसरति।

1. वातः वाति। वृक्षाः कम्पन्ते।

.....

2. गुरुः कक्ष्यां प्रविशति। शिष्याः उत्तिष्ठन्ति।

.....

3. वृक्षः कम्पते। फलानि पतन्ति।

.....

4. घण्टानादं श्रुणोति। लोकयानं गच्छति।

.....

5. अङ्गुलीचोटनं करोति। शुनकः समीपमागच्छति।

.....

- मातृकानुसारं वाक्ययोजनं कुरु।

यदि - तर्हि अङ्गभेदग्रामाङ्गीलं

यथा - फलं पतिष्ठति । फलं खादामः ।

यदि फलं पतिष्ठति तर्हि खादिष्यामः ।

1. सम्यक् पठिष्ठति । विजयीभविष्ठति ।

.....

2. आपणं गमिष्यामि । धान्यं क्रेष्यामि ।

.....

3. धनं दास्यति । तव गृहम् आगमिष्यामि ।

.....

4. विजयी भविष्यसि । पुस्तकं दास्यामि ।

.....

प्रवर्तनम् - 3

- मातृकानुसारं वाक्ययोजनं कुरु।

यद्यपि - तथापि अङ्गभेदग्रामाङ्गील्यु०

यथा - सुरेशः दरिद्रः अस्ति । सः दानशीलः वर्तते ।

यद्यपि सुरेशः दरिद्रः तथापि दानशीलः वर्तते ।

1. रावणः राक्षसः वर्तते । सः शिवभक्तः अस्ति ।

.....

2. विभीषणः रावणस्य अनुजः । सः रामपक्षं गतवान् ।

.....

3. मीरा संस्कृतं न जानाति । सा भागवतं पठति ।

69

प्रवर्तनम् - 4

- मातृकानुसारं वाक्ययोजनं कुरु ।

यत् - तत् अथेऽग्रामः

यथा - वाल्मीकिना यत् लिखितं तत् रामायणम् ।

1. व्यासेन कथितं सत्यं भवति ।

.....

2. न व्येति अव्ययं भवति ।

.....

3. तिमिङ्गलस्य वासस्थानं समुद्रम् अस्ति ।

.....

प्रवर्तनम् - 5

- मातृकानुसारं वाक्ययोजनं कुरु ।

यः - सः अथेऽग्रामः अवातः

यथा - यः सम्यक् गायति सः गायकः ।

1. नृत्यति - नर्तकः ।

.....

2. पूजयति - पूजकः ।

.....

3. सेवते - सेवकः ।

.....

- मातृकानुसारं वाक्ययोजनं कुरु।

या - सा अङ्गेण अवलो

यथा - या अभिनयं करोति सा अभिनेत्री।

1. कार्यक्रमम् अवतारयति - अवतारिका।
-

2. लिखति - लेखिका।
-

3. रामस्य पत्नी - सीता।
-

प्रवर्तनम् - 7

- मातृकानुसारं वाक्ययोजनं कुरु।

चेत् - नोचेत् अङ्गेणाङ्गीले अङ्गेणाङ्गीले

यथा - भवान् धनं ददाति चेत् अहं चलच्चित्रं पश्यामि, नोचेत् न पश्यामि।

1. वृष्टिः भवति। बालः छत्रं स्वीकरोति।
-

2. यानम् आगच्छति। नगरं गमिष्यति।
-

3. विजयं लभते। पुरस्कारं प्राप्नोति।
-

प्रवर्तनम् - 8

- मातृकानुसारं वाक्ययोजनं कुरु ।

यथा - गोपालः तृश्शिवपुरं गच्छति ।

गोपालः एरणाकुलं गच्छति ।

गोपालः अनन्तपुरीं गच्छति ।

गोपालः तृश्शिवपुरम् एरणाकुलम् अनन्तपुरीं च गच्छति ।

1. लोकयानं कुट्टिप्पुरं गच्छति ।

लोकयानं गुरुवायुपुरम् गच्छति ।

2. काशी तीर्थस्थलं भवति ।

मधुरा तीर्थस्थलं भवति ।

गया तीर्थस्थलं भवति ।

3. राजीवः विद्यालयं गच्छति ।

राधा विद्यालयं गच्छति ।

बषीरः विद्यालयं गच्छति ।

प्रवर्तनम् - 9

- मातृकानुसारं वाक्ययोजनं कुरु ।

अतः अठुकेळाणँ

यथा - अध्यापकस्य पादवेदना भवति । सः उपविशति ।

अध्यापकस्य पादवेदना भवति अतः सः उपविशति ।

1. यानं समये प्रस्थितम् । शीघ्रं कार्यालयं प्राप्तवान् ।

.....

2. उदरवेदना भवति । औषधं स्वीकरोति ।

.....

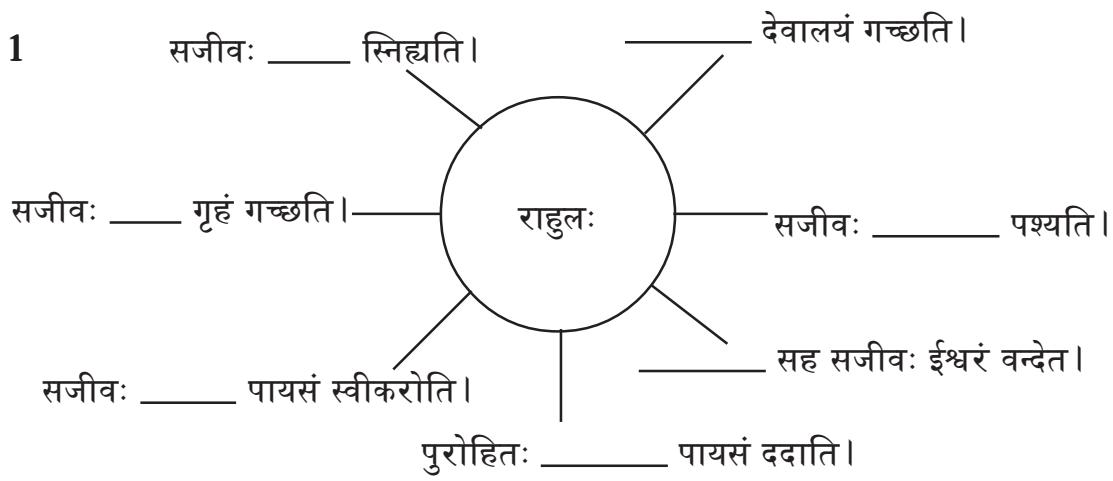
3. लेखन्यां मषी नास्ति । पत्रं न लिखामि ।

.....

प्रवर्तनम् - 10

- मातृकानुसारम् उचितं विभक्तिरूपम् उपयुज्य वाक्ययोजनं कुरु ।

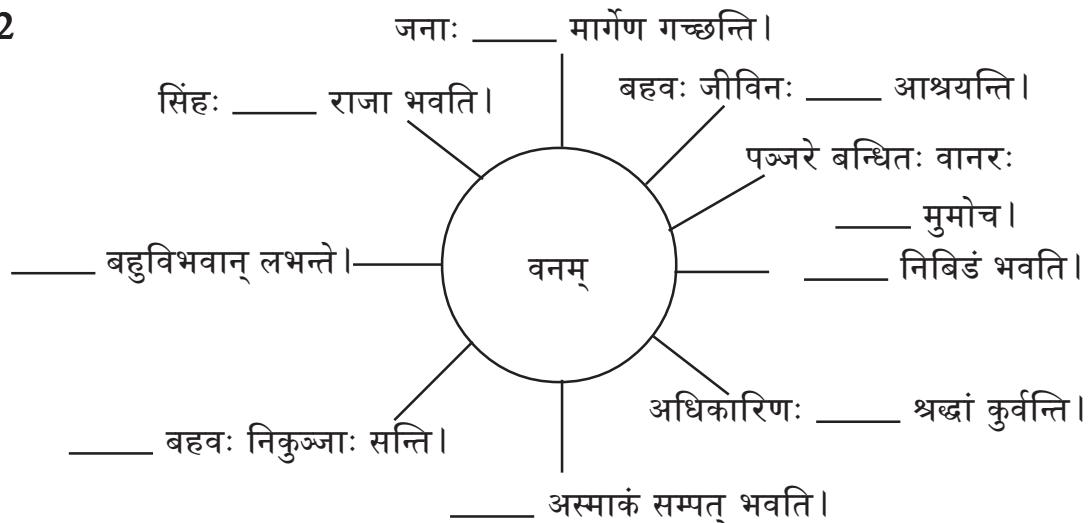
यथा - राहुलः देवालयम् गच्छति ।

1. | 2.
3. | 4.
5. | 6.
7.

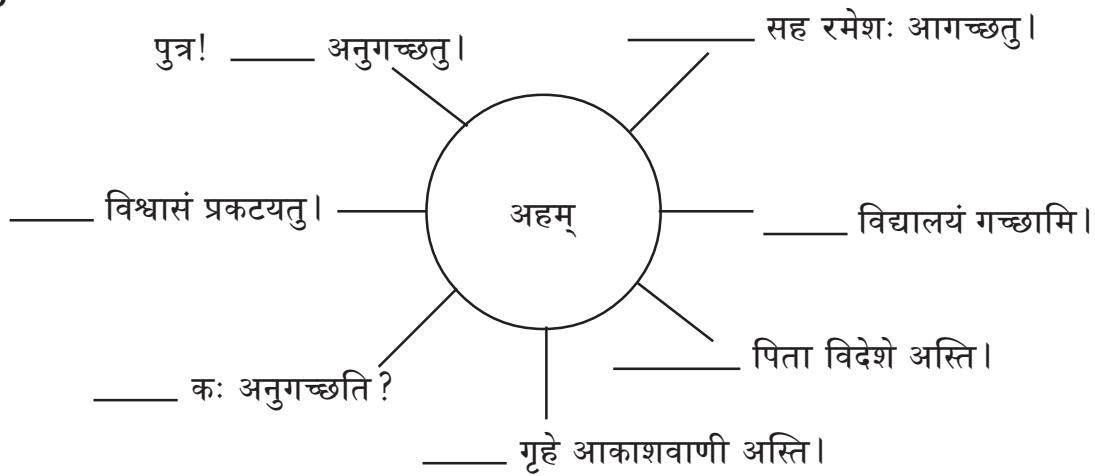

2

73

3

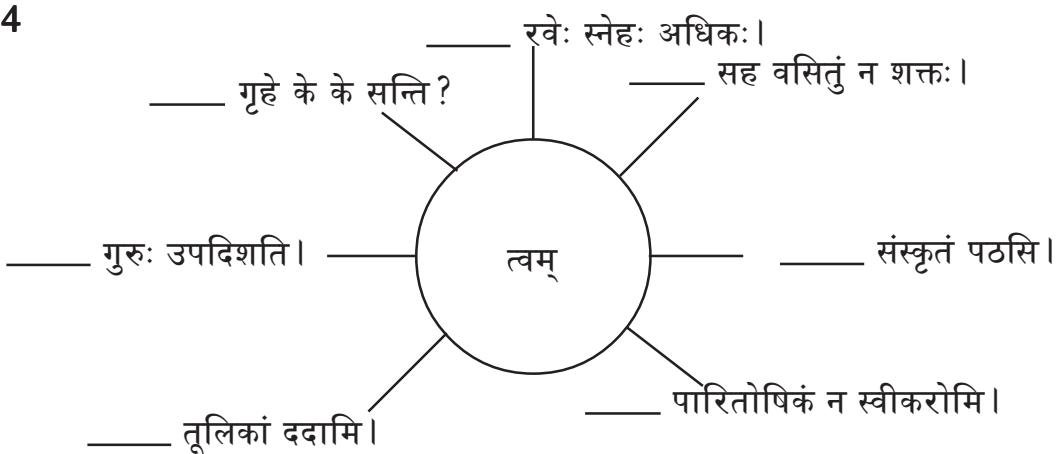

1. | 2. |
3. | 4. |
5. | 6. |
7. |

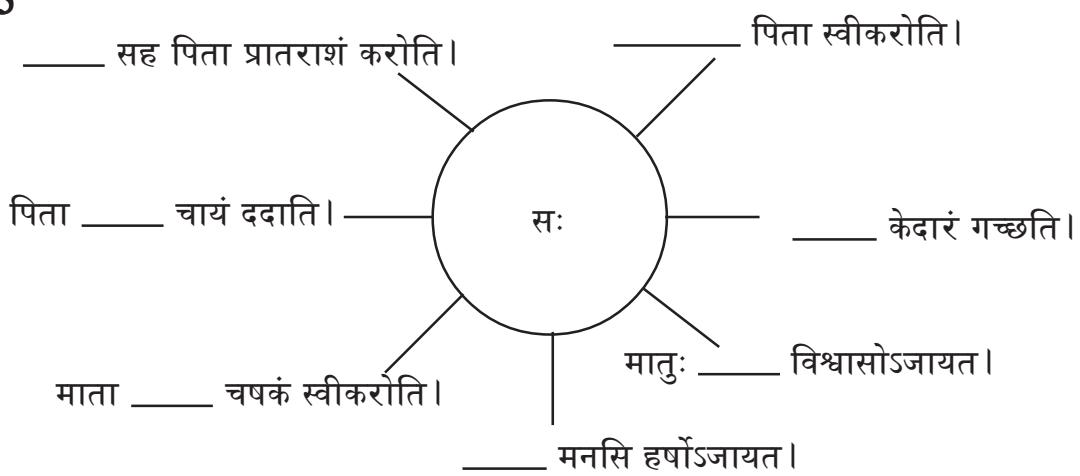
74

4

1. | 2. |
3. | 4. |
5. | 6. |
7. |

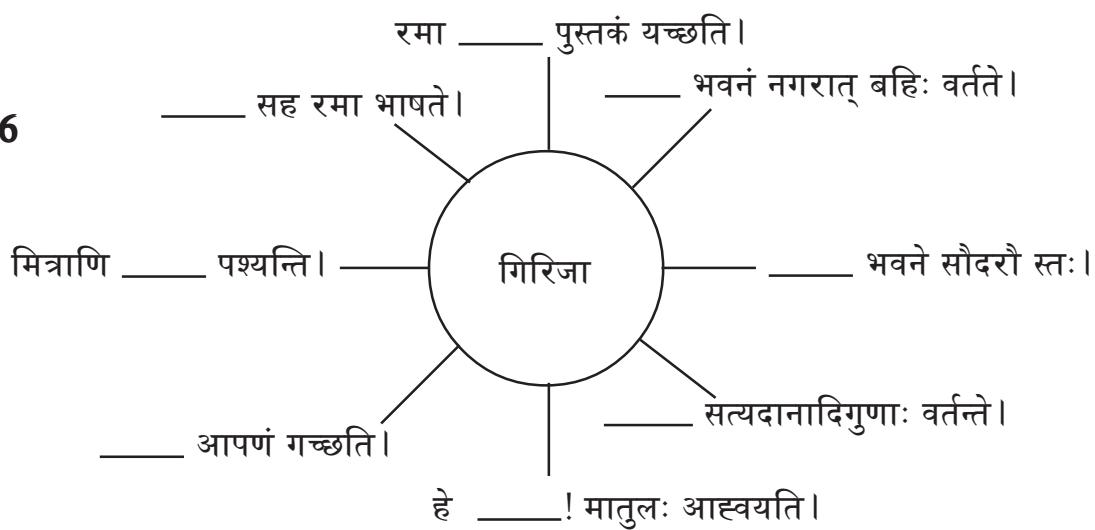
5

1. | 2. |
3. | 4. |
5. | 6. |
7. |

6

1. | 2. |
3. | 4. |
5. | 6. |
7. | 8. |

प्रवर्तनम् - 11

- मञ्जूषातः उचितं वाक्यं स्वीकृत्य सम्भाषणं पूरयतु।

1. जानकि, किं भवत्याः दर्शनम् एव नास्ति।

.....

2. विद्यालये कः विशेषः अस्ति ?

.....

3. तव विद्यालयस्य सप्ततिः वा ?

.....

4. विशिष्टकार्यक्रमाः के के सन्ति ?

.....

76

5. सांस्कारिकसम्मेलनं कः उद्घाटयति ?

.....

6. कानि कानि कलारूपाणि सन्ति ?

.....

7. सम्मानदानमस्ति वा ?

.....

8. कः सम्मानदानं निर्वहति ?

.....

9. आगच्छतु, गृहं गच्छावः ।

.....

10. तर्हि श्वः मिलावः ।

.....

मम विद्यालयस्य सप्ततिः भवति ।

आम्, विद्यालये प्रवर्तनबाहुल्यमस्ति ।

सांस्कारिकसम्मेलनम्, छात्राणां विविधकलाप्रकटनानि च सन्ति ।

आम्, मम विद्यालयस्य सप्ततिः ।

आम्, श्वः मिलावः ।

सम्मानदानमस्ति ।

न, अद्य न आगच्छामि, श्वः परीक्षा भविष्यति ।

शिक्षासचिवः, सम्मानदानं निर्वहति ।

सांस्कारिकसम्मेलनं मुख्यमन्त्री उद्घाटयति ।

प्रवर्तनम् - 12

कोष्ठकेषु प्रदत्तपदानाम् उचितरूपेण रिक्तांशान् पूरयत ।

विद्यालयः

मम विद्यालयस्य नाम (भू) । अहं कक्ष्यायां
..... (पठ्) । विद्यालयस्य (प्रधानाध्यापकः / प्रधानाध्यापिका) ।
नाम (भू) । विद्यालयः जिल्लायां (ग्रामे /
पत्तने) (वर्त) । तत्र अध्यापकाः । (अस्)
..... (विद्यालयः) छात्राः पठन्ति । तस्य पुरतः
(मनोहरः) उद्यानं वर्तते । तत्र (विद्यार्थी) सायाहने (क्रीड़)
..... (अस्मद्) संस्कृतं (पठ्) । मम (संस्कृताध्यापिका)
नाम इति ।

दशगोडध्यायः

सङ्ख्या

संस्कृतभाषायां कोटिपर्यन्ताः सङ्ख्या शब्दाः, तेभ्यो निष्पत्राः पूरणप्रत्ययान्ताः सङ्ख्येयशब्दाश्च लिङ्गत्रयेऽपि दृश्यन्ते। (स००कुत्तलाष्टयीले कोटीवरेयात्तु उत्तु स०व्याख्यात्तु उत्तु अव यीलेनीले नीष्ठपात्रीतज्जात्तु य पृथग्नप्रत्ययात्तज्जात्तु य स०व्युत्त्यात्तु उत्तु मूले। इव मूले ली०गज्जात्तु ली०गज्जात्तु काण्ठपूर्वक्यात्तु।)

सङ्ख्या शब्दाः

पुलिङ्गः स्त्रीलिङ्गः नपुंसकलिङ्गः

एकः

एका

एकं

द्वौ

द्वे

द्वे

त्रयः

तिसः

त्रीणि

चत्वारः

चतस्रः

चत्वारि

पञ्च

षट्

सप्त

अष्ट, अष्टौ

नव

दश

पुलिङ्गः स्त्रीलिङ्गः नपुंसकलिङ्गः

प्रथमः प्रथमा

प्रथमा

प्रथमम्

द्वितीयः द्वितीया

द्वितीया

द्वितीयम्

तृतीयः तृतीया

तृतीया

तृतीयम्

चतुर्थः चतुर्था

चतुर्था

चतुर्थम्

पञ्चमः पञ्चमी

पञ्चमी

पञ्चमम्

षष्ठः षष्ठी

षष्ठी

षष्ठम्

सप्तमः सप्तमी

सप्तमी

सप्तमम्

अष्टमः अष्टमी

अष्टमी

अष्टमम्

नवमः नवमी

नवमी

नवमम्

दशमः दशमी

दशमी

दशमम्।

पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, नवन् इत्यादयः नकारान्तं शब्दाः। षष्ठ् - षान्तः।

एकादशतः नवशतन् पर्यन्तशब्देभ्यः नकारलोपः, अतः एकादशन् - एकादशः।

विंशतिः, विंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्ठिः, सप्ततिः, अशीतिः, नवतिः - एते स्त्रीलिङ्गाः। त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत् - एते त्रयः तकारान्ताः अन्ये इकारान्ताः। एतेषां द्विधा प्रयोगः संभवति - विशेषणतया विशेष्यतया च। विशेषणतया प्रयोगे एकवचनमेव। यथा - विंशतिः स्वगाः। विशेष्यतया प्रयोगे तु द्विवचने अपि स्तः। यथा - रूप्यकाणां द्वेविंशति, गवां तिस्रं विंशतयः इत्यादि।

अत्र इकारान्तानां मति शब्दवत्, तकारान्तानां सरित् शब्दवत् च रूपाणि द्रष्टव्यानि।

एक - दश - शत सहस्रायुत - लक्ष - प्रयुत - कोटयः क्रमशः।

अर्बुदमञ्जं खर्व - निखर्व - महापद्म - शङ्कवस्तस्मात्॥

जलधिश्चान्तं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः

सङ्ख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थ - कृता पूर्वैः॥

शत - सहस्र अयुत - लक्ष - प्रयुत शब्दाः अकारान्तं नपुंसकलिङ्गाः। कोटिशब्दः इकारान्तस्त्रीलिङ्गः। एतेषामपि विशेषणतया प्रयोगे एकवचनमेव। यथा - शतं मृगाः, सहस्रं वनिताः इत्यादि। विशेष्यतया प्रयोगे तु द्विवचनं बहुवचने अपि भवतः। यथा - गवां द्वे शते, रूप्यकाणां त्रीणि सहस्राणि इत्यादि। कति शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः।

प्रवर्तनम् - 1

पञ्चरात्रम्, सप्तर्षयः, षट्पदाः। चतुर्गुणाः त्रिमूर्तयः, एकशेषः, द्विपात्, अष्टमूर्तिः, नवग्रहाः, दशपुष्पम्, चतुर्भुजम्, त्रिनेत्रधारी, द्विकर्मकः, पञ्चभुजः। सप्तसिन्धवः, षड्वैरिणः, अष्टैश्वर्यम्। एककः, नवरात्रम्, पञ्चभूतानि, दशग्रीवः। नवरसाः। द्वैतिनः, अष्टदिक्पालकाः, त्रिगुणाः षण्मुखः, चतुरुपायाः, सप्तनद्यः, दशरथः, एकाकी।

80

मञ्जूषातः उचितानि पदानि स्वीकृत्य पट्टिकां पूर्तीकरोतु।

1.	एककः		
2.			
3.			
4.			
5.	पञ्चभूतनि		
6.			
7.			
8.	अष्टश्वैर्यम्		
9.			
10.			

एकादशाध्यायः

सन्धिप्रकरणम्

वर्णान्तङ्गालूक चेरच्छयं काळं समये एग्नु परियुक्तं. उच्चारणसुवर्त्तिन् वेण्डियां लं समये प्रयोगीकृतं. इतु प्रतिलिपे वर्णान्तङ्गालूमिल्लाते उच्चिकृतेन्द्रियां वर्त्तेन्द्रियां अन्तर्भूताकृतं. उआः ल् + आ + क् + ष् + अ + म् + अ + ण् + अ + : - लक्षणः डोषयीले प्रतिलिपूं समाप्तिलिपूं उपसर्गव्युं यात्रुव्युंकुटी चेरनीरीकृतांत्वां वर्णान्तङ्गालूमिल्लाते उच्चिकृतेन्द्रियां व्यवस्था.

बालः - प्रथम

देवेन्द्रः - समाप्तिः

आगच्छति - उपसर्गः / यात्रु

वर्णान्तङ्गालूक चेरकृता अवसर्त्तिले रात्रु वर्णान्तङ्गरीकृताकृता मार्गान्तङ्गालूमात्रे समयीन्यमानालूकीले उर्ध्वेष्टुतीतीत्तिकृत्तिः.

समये प्रयोगमात्री नालू वियमानं.

1. अच् सन्धिः

2. हल् सन्धिः

3. विसर्गसन्धिः

4. प्रकृतिभावसन्धिः

1. अच् सन्धिः

रात्रु स्वरूपक्षरात्रेश तम्मीले चेरुतेन्द्रियाकृता व्यतियानमानं अच्चसमये केवान्तङ्गालूतेशीकृतं. अच्चसमयीतीले (क) गुणसन्धिः, (ख) वृद्धिसन्धिः, (ग) यन्सन्धिः, (घ) पूर्वरूपसन्धिः, (ड) पररूप सन्धिः, (च) सर्वर्णदीर्घसन्धिः, (छ) अयादिसन्धिः एग्नी देवान्तङ्गालूकः.

82

उदा - (क) गुणसन्धिः - (अ + अच् - अ, ए, ओ)

1. यथा + उचितं - यथोचितम्। (आ + उ - ओ।)

2. यथा + इष्टं - यथेष्टम्। (आ + इ - ए।)

प्रवर्तनम् - 1

प्रदत्तानि पदानि विश्लेषयत।

1. कालोचितं -

2. गणेशः -

3. देवेन्द्रः -

4. रथोत्सवः -

5. पादोदकम् -

(ख) वृद्धिसन्धिः - (आ + एच् - आ, ए, औ)

1. एक + एकम् - एकैकम्। (अ + ए - ए।)

2. सिद्ध + औषधम् - सिद्धौषधम्। (अ + औ - औ।)

प्रवर्तनम् - 2

प्रदत्तानि पदानि विश्लेषयत।

1. अष्टैश्वर्यम् -

2. महौन्नत्यम् -

3. लोकैकम् -

4. मोहैकम् -

5. मोक्षैकम् -

(ग) यण् सन्धिः - इक् + अच् - यण्।

83

इ, उ, ऋ, लृ + अच् - इ - य, उ - व, ऋ - र,
लृ - ल्

1. अत्यधिकम् - अति + अधिकम् (इ - य्)
2. अण्वायुधम् - अणु + आयुधम् (उ - व्)
3. तवल्कारः - तव + लृकारः (लृ - ल्)

प्रवर्तनम् - 3

प्रदत्तानां विशिष्टपदानां संश्लेषणं कुरु।

1. अति + अन्तं -
2. मधु + अरिः -
3. सप्त + ऋषिः -
4. तव + लृकारः -
5. अति + आवश्यकम् -

(घ) पूर्वरूपसन्धिः

उदा - गृहे + इव - गृह इव।

वने + इव - वन इव।

कः + अयं - कोऽयम्।

सः + अहं - सोऽहम्।

(ङ) पररूपसन्धिः

उदा - प्र + एजते - प्रेजते।

उप + ओषधिः - उपोषधिः।

84

(च) सर्वार्दीर्घसन्धिः

उदा - हरि + इन्द्रः - हरीन्द्रः। इ + इ - ई

गज + आलयः - गजालयः। अ + अ - आ

गुरु + उपदेशः - गुरुपदेशः। उ + उ - ऊ

गिरि + ईशः - गिरीशः। इ + ई - ई

(छ) अयादिसन्धिः (ए + च - अय्, ए + अच् - आय्, ओ + अच् - अव्,
औ + अच् - आव्)

उदा - हरे + ए - ह् अय् ए - हरये।

विष्णु + ए - विष्णो + ए, विष्ण् अव् ए - विष्णवे।

गुरु + ए - गुरो + ए - गुर् अव् ए - गुरवे।

नै + अकः - न् आय् अकः - नायकः।

पौ + अकः - प् अव् अकः - पावकः।

2. हल् सन्धिः

ठण्डु व्युठँजगा क्षण्डै तम्ही त्ते चेरु गेपो फुण्डा कुना व्युती यान माण
हल् सन्धि एगान त्तु केकाण्डु डेशी क्षणून त.

उदा - ऋक् + वेदः - ऋग्वेदः।

वाक् + देवता - वाग्देवता।

सत् + आचारः - सदाचारः।

चलत् + चित्रम् - चलच्चित्रम्।

सत् + चित् - सच्चित्।

सन् + शम्भुः - सञ्चम्भुः।

जीवत् + शवम् - जीवच्छवम् इत्यादयः।

3. विसर्गसन्धि:

हल्सन्धि युक्त ऐरु वीडाशं त्रेनयाण वीसर्गशसायि. सकारततीन् वीसर्गव्युं वीसर्गततीन् सकारव्युं अनुदेशमायि वरां.

उदा - कः + तत्र - कस्तत्र।

तैः + अवदन् - तैरवदन्।

कः + अत्र - कोऽत्र।

कान् + कान् - कांस्कान् इत्यादयः।

4. प्रकृतिभावसन्धि:

ठेणु वर्णनान्वयुं चेपर्च्छयक्तं समयिकीयमज्ञाते उल्लेखायीरित्यक्ते ठेणीन् यातेरातु मार्गव्युं संबोधीकारते वरुना समर्थनान्वयुं अपूर्ववमायि संबोधीकाराणां इति अवस्थायक्तं प्रकृतिभावमेनां परियुन्. समयित्युं निषेधयमाणं प्रकृति भावं.

उदा - हरी + एतौ - हरी एतौ।

³
कृष्णा + आगच्छ - कृष्णा आगच्छ।

अनुभृतेत उदाहरणततीते हरि शब्दात्तीर्थे बीवचनरूपमाणं हरी। इकारा न, उकारान्त शब्दान्वयुं बीवचनरूपज्ञातीर्थीनीन् स्वराक्षरं परमाकृतेवाशं समयि चेप्त्युनील्ल. ठेणामतेत उदाहरणततीते त्वं र नीन् विभ्रित्यक्तुवेवाशं कृष्णा³ एवं ष्टुतमायि (मुन्नु मात्र) उच्चित्यक्तेवरुना समर्थमुलेक्तुन्. इत्तरं ष्टुतसु रज्ञातीर्थीनीन् परमायि स्वरं वर्णाल्युं समयित्यल्ल. ठेणीतत्त्वां प्रकृतिभावमाणं (यातेरातु मार्गव्युं संबोधीकरुनील्ल).

उदा - कवी + एतौ - कवी एतौ।

गुरु + इमौ - गुरु इमौ।

भाषासु मधुरा मुख्या
दिव्या गीर्वाणभारती//

संस्कृतं नाम दैवी वा
गन्वाख्याता महर्षिभिः//

विद्या ददाति विनयं
विनयाद्याति पात्रताम्।
पात्रत्वाद्धनमाप्नोति
धनाद्धर्मं ततः सुखम्//

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छब्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशस्युखकरी विद्या गुरुणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूज्यते न तु धनं विद्याविहीनः पशुः//

